

Innhold

Verdige og uverdige: Fattigstatistikk mellom økonomi og moral <i>Hege Roll-Hansen</i>	2
Hvem bestemmer egentlig rentenivået i Norge? <i>Erling Røed Larsen</i>	14
Godt samsvar mellom tilbud og etterspørsel for de fleste typer arbeidskraft <i>Nils Martin Stølen</i>	23
Om valgundersøkelsene <i>Øyvin Kleven og Tor Morten Normann</i>	32
Aldri har så mange skiftet parti <i>Bernt Aardal, Henry Valen og Rune Karlsen</i>	35
Norsk valgdeltakelse på 49. plass <i>Vebjørn Aalandslid</i>	41
Norges samarbeidsland i Afrika: Hiv-/aids-epidemien svært utbredt <i>Helge Brunborg</i>	44
Fra tall til tekst <i>Arnfinn Schjalm</i>	54
Utdanningsnivå, 2000 <i>Lars Rogstad</i>	61
Siden sist	62

Samfunnsspeilet

2/2002 – 16. årgang

Redaksjon: Johan-Kristian Tønder (ansv. red.), Dag Ellingsen (dae@ssb.no) (red.), Mads Ivar Kirkeberg, Trude Lappegård, Berit Otnes, Jorunn Ramm, Dag Roll-Hansen.

Redigering: Liv Hansen, Anne Skarateppen, Audhild Iren Øverby og Åshild Vestaberg.

Design/omslag: Siri E. Boquist.

Fotografi omslag: Oslo Bymuseum

Trykk: PDC Tangen. **Priser:** Pr. år kr 330,- (institusjoner), kr 220,- (private). Enkeltnr. kr 65,-.

Internett: <http://www.ssb.no/>

ISSN 0801-7603. ISBN 82-537-5062-5. ISBN 82-537-5063-3 Elektronisk versjon.

Artikler i tidsskriftet kan ikke uten videre tas som uttrykk for Statistisk sentralbyrås oppfatning.

Ved bruk av stoff fra tidsskriftet, oppgi kilde: Samfunnsspeilet/Statistisk sentralbyrå.

Fattigstatistikk mellom økonomi og moral

For hundre år siden utgjorde de fattige mellom 5 og 6 prosent av den norske befolkningen. Et nokså tilsvarende tall finner vi ofte gjengitt i dag, i siste utgave av Økonomisk utsyn anslår Statistisk sentralbyrå at mellom 4 og 6 prosent av befolkningen tilhører det vi kaller lavinntektsgruppen. Hva måler man egentlig, når man måler fattigdom eller såkalt lavinntekt? Denne artikkelen handler om den tidlige norske fattigstatistikken. Hvem var 1800-tallets fattige? Hvordan ble fattigdommen forklart av tidligere tiders samfunnsforskere?

Hege Roll-Hansen

I norsk offisiell statistikk hadde man fattige på 1800-tallet, men ikke gjennom mesteparten av det 20. århundret. I Gerhardsens Norge fantes det ikke fattigdom, ifølge statistikerne. Veien ut av fattigdommen har vært et ledeteama i historieskrivningen om velferdsstaten. Både som overskrift på historien om velferdspolitikken triumfer; de som var fattige er det ikke lenger, men også som en beskrivelse av velferdsstatens institusjonelle utvikling. Gruppene av hjelpetrengende som utgjorde 1800-tallets fattigbefolkning ble etter hvert fanget opp av stadig mer differensierte sosialpolitiske tiltak. Selve fattigloven mistet betydning for stadig flere grupper etter hvert som man fikk bygget ut offentlige mentale og somatiske sykehus, aldersomsorg, barnevernsinstitusjoner og ulike trygdeordninger. Denne utviklingen finner man igjen i statistikken. Den store og lite enhetlige gruppen "fattige" forvitret, statistisk sett, og falt til slutt helt fra hverandre. Fattigdommens problem ble absorbert og omformulert av den nye sosialpolitikken. Fattigloven av 1845 var den første norske loven som samordnet organiseringen av landets offentlige fattigvesen. Den andre fattigloven ble vedtatt i 1863 og den siste i 1900. De fattige forsvant endelig ut av lovverket med forsorgsloven av 1948. I juridisk og politisk forstand eksisterte "de fattige" altså bare en forholdsvis kort periode, men en periode da Norge gjennomgikk dramatiske økonomiske og sosiale endringer.

Å definere problemet

Ved begynnelsen av det 21. århundret har fattigdommen igjen rykket i sentrum for sosialpolitikernes oppmerksomhet. Fattigstatistikken fra 1901 viste at mellom 5 og 6 prosent av landets befolkning var fattige. Et nokså tilsvarende tall finner vi i dagens fattigdomsdebatt. En direkte sammenligning av disse tallene gir selvfølgelig liten mening. Den statistiske kategorien "fattig" er en ganske annen i dag enn for hundre år siden. Rundt 1900 omfattet fattigtallene dem som fikk hjelp fra fattigvesenet, begrepet fattig tilsvarte en juridisk og administrativ kategori. Dagens fattigdomstall bygger på helt andre forutsetninger og angir i grunnen et nokså annet fenomen. De sterke assosiasjonene selve ordet fattig gir, har likevel en kontinuitet, og dette kan være en grunn til å se litt nærmere på fattigdomsstatistikken historie.

Fattigtallene viser at statistikken fremstilling ikke kan forstås som en nøytral avbildning av virkeligheten. Definisjonene og kategoriene man velger før man teller, er formet av samfunnsforståelser, interesser og en rekke historiske betingelser. De er i sin tur med på å forme vårt bilde av samfun-

net, og legger viktige føringer på politikkkutforming. Politisk argumentasjon er bygget opp rundt statistiske fakta, tallenes tale er derfor svært viktig. Avisoppslagene kombinerer nye sjokktall om fattigbefolkningen med konkrete ansikter og skjebner. Disse skjebnene er naturligvis ikke skapt av statistikken. Men måten vi diskuterer og forstår fattigdommen på, er styrt av bestemte definisjoner og statistiske målestokker, på samme måte som løsningsforslagene blir det.

Dagens samfunnsforskere har vanskelig for å bli enige om en entydig fattigdomsdefinisjon, eller om hvorvidt det er mulig å fastsette en fattigdomsgrense. De fleste europeiske forskere er likevel enige om en relativ tilnærming: man er fattig i forhold til det samfunnet man lever i, hvis man ekskluderes fra det som oppfattes som en allment akseptabel levestandard. Mange forskere har vært opptatt av de metodiske og normative problemene knyttet til måling av fattigdom i rike land. Hvordan skal det kunne bestemmes hva som er allment akseptabelt, hva som er normale aktiviteter og normal levestandard? Hvor mange dimensjoner skal taes med i et begrep om sosial eksklusjon? (Fløtten 2001). Fattigdomsdebatten berører på denne måten sentrale politiske og sosialfilosofiske spørsmål. En slik diskusjon er både nødvendig og kanskje uten endelige svar. Men selv om en definitiv og perfekt definisjon på fattigdom ikke skulle finnes, kan man argumentere for en mer pragmatisk bestemt fattigdomsgrense. For praktiske politiske formål er et system for fattigdomsrapportering nyttig, fordi de eksisterende tall over sosialklienter, uføretrygdede og arbeidsløse, ikke fanger opp alle med en levestandard vi ikke kan akseptere

Det er nærliggende å bruke inntekt som utgangspunkt for å bestemme hvem som er fattige, siden lønnsarbeid er hovedkilde til livsopphold for de fleste mennesker (Aaberge mfl. 1996).¹ En mulighet er å regne de som tjener mindre enn en minstepensjonist, siden man må gå ut fra at den politisk bestemte minstepensjonen uttrykker det fellesskapet mener er et anstendig nivå i et velstandssamfunn. En annen målemetode går, enkelt sagt, ut på at man er fattig dersom man tjener mindre enn halvparten av det gjennomsnittsinbyggeren i landet tjener. Denne universelle metoden brukes i dag bl.a. av FN-systemet og Eurostat, og er bestemmende for det moderne fattigdomsbegrepet. De ovenfor siterte anslagene om rundt 200 000 til 250 000 fattige i Norge, er basert på en slik regnemåte.

Den offisielle fattigstatistikken

Hvordan et samfunn definerer og behandler sine fattige, er altså et godt uttrykk for dette samfunnets selvforståelse og organisering. Vi har statistikk over det norske fattigvesenet tilbake til 1850. Den tidlige fattigstatistikken kan fortelle mye om hvilken oppmerksomhet fattigdomsproblemet ble til del, og om hvilke forklaringer som ble gitt på at folk var fattige. Både moderne sosialpolitikk og moderne sosialvitenskap begynner på en måte med oppfatningen av fattigdom som bestemt av noe annet enn skjebnens luner eller individenes slette moral. Siste halvdel av 1800-tallet var en svært viktig fase i utviklingen av samfunnstenkningen i Norge. Satsingen på å bygge ut sosialstatistikken henger klart sammen med velferdsstatens tidlige historie. De nye sosialpolitiske tiltakene skulle bygges på grunnlag av nøyaktig kunnskap om sosiale forhold. Fattigstatistikken var primært en administrativ statistikk, altså laget for å løse sosialadministrasjonens problemer. Formålet var å holde oversikt over fattigvesenets inntekter og utgifter, men den tok også sikte på å kartlegge fattigdommens årsaker. Sammenhengen

"Er det en skam at være fattig?" Henrik Wergeland stilte spørsmålet på første side av sitt folkeopplysningsblad For Arbeidsklassen i 1840. Som vignett på den samme førstesiden stod følgende vers: "Pas dig, gavmild! dovne tiggers sang, bestjæler dig og sande trang." Fattigdom var ingen skam, ifølge Wergeland, med mindre man også var doven. En doven tigger var underforstått en som kunne ha arbeidet, men ikke gjorde det, en uverdigg fattig.

Den uverdigg fattige var en samfunnsfiende, en trussel for både gavmildheten og for de verdige, sanne trengende. Disse to ideene, at fattigdom ikke var en skam, fordi årsaken i en forstand var skapt av samfunnet, ikke individet, og på den andre siden at arbeidsføre fattige hadde seg selv å takke, eksisterte parallelt gjennom store deler av det 19. århundret, og forteller om en grunnleggende ambivalens i synet på fattigdommen. Skyldtes menneskers nød deres egen lave moral, eller forhold i samfunnet utenfor dem selv?

mellom fattigdomsdefinisjoner og samfunnssyn i den offisielle statistikken vil bli analysert ved hjelp av tre sentrale statistikere og sosialforskere, Eilert Sundt, Anders Nicolai Kiær og Nicolai Rygg.

I folketellingene, den norske offisielle statistikkens rygggrad, var *Fattig* lenge en egen kategori. Dette var et juridisk begrep knyttet til fattighus og fattigomsorg. Fattig var den som fikk fattighjelp. Antallet fattigunderstøttede var den eneste statistiske målestokken som fantes for fattigdomstilstanden i riket.

Mellom 1800 og 1850 hadde bygdene i Norge fått 400 000 flere mennesker, jordbruksnæringen var ikke i stand til å livnære alle disse. Både revolusjonsbølgen i Europa rundt 1850 og den begynnende organiseringen av arbeiderklassen i Norge var påminnelser om hvor skjør den sosiale orden var. Interessen for fattigdomsproblematikk og sosialpolitiske tiltak hadde klar sammenheng med frykten for sosial uro som protestbevegelsene fremkalte. Industrialiseringen og det store hamskiftet på landsbygda medførte en sterk økonomisk vekst og la grunnlaget for Norge som moderne velferds- og velstandssamfunn. Begge disse prosessene var på den annen side med på å generere fattigdom og skape nye klasseskiller.

Fattigkommisjoner og fattigstatistikk

Regjeringen nedsatte i årene etter 1850 en serie kommisjoner for å møte problemet (Seip 1984). Kommisjonenes medlemmer var ikke enige om hvordan problemet skulle løses. Statsøkonomen Torkel Aschehoug representerte liberalistisk økonomisk tankegang. Aschehougs prinsipielle oppfatning var at de fleste fattige *ikke* skulle hjelpes. Han gjorde seg til talsmann for et *avskrekkende* fattigvesen: for de arbeidsføre fattige skulle det offentlige tilbudet være så dårlig at de foretrakk å holde seg unna – og på den måten bidra til økonomisk vekst. Aschehougs nye oppfatninger lar seg først og fremst spore i at den nye loven som kom i 1863 var strengere enn 1845-loven når det gjaldt å definere hvilke grupper som hadde juridisk krav på hjelp. Skillet mellom verdige og uverdige fattige, som alltid hadde vært viktig i fattigpleien, ble nå innført som et formelt kriterium i loven: andre enn syke, vanvittige og foreldreløse hadde ikke lovfestet rett til fattighjelp.

Eilert Sundt er mest kjent for sine sosiale og statistiske undersøkelser om liv og skikker i "fattigklassen". Som medlem av fattigkommisjonen var han gjennom mange år involvert i arbeidet med å formulere en ny fattiglov, sammen med Torkel Aschehoug. Dessuten var Eilert Sundt, som Kirkedepartementets konsulent for fattigsaker, i siste halvdel av 1860-årene ansvarlig for utarbeidelsen av den offisielle fattigstatistikken. Sundt så på dette arbeidet som en betydningsfull del av sin egen vitenskapelige virksomhet. Den offisielle fattigstatistikken skulle utgjøre selve stammen i hans verk. Han la mye arbeid i instruksjonene til kommunenes fattigkommisjoner som skulle stå for innrapporteringen av fattigtallene. Disse instruksjonsheftene, "Blade til Fattigkommissionerne" beskrev han som "Rødtrevler, der skulle suge Næring til Stammen" (Det Statistiske Centralbureau 1866). Treets kro- ne var i denne metaforen de friere forfatterarbeidene. Han så altså for seg en viktig utveksling mellom fattigstatistikken i snevrere forstand – den offisielle fattigunderstøttelsesstatistikken – og de bredere sosialstatistiske undersøkelser om fattigklassen. I tillegg til skjematisk talloppgaver burde

På en av sine mange reiser i Norge, midt på 1850-tallet, traff Eilert Sundt en husmannsfamilie på Øvre Romerike. Mannen var en "troværdig arbeidstræl" og spesielt hustruen gjorde et dypt inntrykk, "et usædvanligt fint, regelmæssig og vakkert ansigt røbede følelse og ånd, men kummer havde fast overvældet hendes sind og lurede bag ansigtets trekk." Kvinnen var 38 år gammel. Da hun ett år tidligere hadde skjønnet at hun var gravid for åttende gang hadde hun blitt "styren", forbigående sinnssyk. I flere uker hadde mannen ikke kunnet arbeide ute, fordi han hadde måttet være hjemme og våke over henne. I disse ukene hadde familien for første og eneste gang måttet få hjelp fra fattigkassen.

For å gi besøket en muntre vending, skriver Sundt, ba han om å få et måltid mat. "Jeg skal ikke lettelig glemme konens ansigt, da hun spørrende så på mig, om det også var mit alvor." Men hun gjorde som hun ble bedt, skrapte fram det hun hadde, gjesten fikk kaffe kokt uten knubb, og både sukker og fløte til, selv om barna bare sjelden fikk melk, og kake stekt av potet og byggmel, ikke havre som var det familien vanligvis spiste. Konen priste sig lykkelig over at hun netop "den dag havde kunnet kjerne en liden smør-klat, som nok egentlig skulde været til smagebide for manden på søndag." Etter å ha spist godt og lenge hadde Sundt oppnådd den nødvendige tillit og fortrolighet. Nå ville han vite "hvorledes du får nok til alle de munde, som du har at skibe til? — Men her brast konen i gråd, og jeg måtte gjøre mig hård for at gjentage mit spørsmål"

Etter hvert fikk samfunnsforskeren likevel svar. Husmannskonen fortalte at hun spant for folk, for å tjene til mat og klær.

Når ektemannen stod opp klokken fire om morgenen var det svært om å gjøre å unngå at barna våknet, sov de lenge nok klarte de seg uten mat før til dugurds. Hvis barna våknet og ville ha frokost, forsvant gjerne fortjenesten av noen morgentimers spinning. De andre måltidene var det vanskeligere å hoppe over, fordi barna altfor tidlig lærte å tyde matklokken som hørtes over skogen fra gårdene. Husmannsfamilien på åtte fra Øvre Romerike var, i Sundts ord "overmåde fattig". Det året husmannskona ble gravid med det åttende barnet, og de trengte fattighjelp for å overleve, ble de sannsynligvis også regnet med blant de 5 480 fattige i Akershus amt. (Tallet gjelder året 1855, hentet fra *Beretning om Rigets økonomiske tilstand 1851-55*, Akershus amt. 2 602 av disse fattige er talt som "for en del understøttede".) Årene før og etter kom familien ikke med i fattigstatistikken, fordi de ikke var understøttede. Det var likevel ingen tvil om at de tilhørte fattigfolket, mente Sundt, som reflekterte under sitt besøk: "Se dig nu omkring og læg vel mærke til alt; thi her har du for dig et eksempel på, hvorledes fattigdommen ser ud, den yderste grad af fattigdom, som må bruge den allerstørste anstrængelse for at holde sig oppe og ikke overgive sig selv til den ringeagt, der sågjerne vil følge med almisen")

utgivelsene inneholde kommisjonenes "mer frie fremstillinger af forholde og omstændigheder, som staar i sammenhæng med fattigvæsenet"² Disse verbale sammenfatningene om forhold som kunne bidra til å forklare fattigdommen i de ulike bygder og byer, var typisk for Sundts idé om fattigstatistikken. Arbeidet med å nyordne den offisielle fattigstatistikken var for Sundt også et slags faglig testamente, en kampanje for at hans eget arbeid gjennom mange år skulle føres videre i institusjonelle og offisielle former. I Folkevennen i 1864 skrev han at han i stadig sterkere grad ble overbevist om "at bestræbelsen for en muligst videnskabelig forstaaelse af almuens og arbeiderklassens og fattigfolkets kaar og sæder maa fortsættes bestandig."

Uekte og fattige

Arbeidet for departementets fattigkonsulent stanset ikke med behandlingen av tallene og rapportene. Han ville virke praktisk mot fattigdomsproblemet gjennom de lokale kommisjonene. Viktig i Eilert Sundts opplegg for den offisielle fattigstatistikken var den direkte kommunikasjonen med statistikkprodusentene gjennom "Blade til Fattigkommissionerne". På samme måte som de lokale sunnhetskommisjonene måtte fattigkommisjonene ha som mål å virke forebyggende, mente Sundt. Sunnhetskommisjonene hadde flere steder organisert husbesøk, sendt sine medlemmer ut til bygdens folk for å "give raad med hensyn til visse ting, som henhøre under renligheds-tilstanden" (Sundt 1867). Slik Sundt så det, spilte renslighet en tilsvarende rolle for sykeligheten som sedeligheten gjorde for fattigdommen. Usedelighetens kanskje farligste uttrykk var natteløperiet og de usunne soveskikkene som var direkte årsak til de altfor mange uekte fødsleene hvert år, og indirekte årsak til fattigvesenets økte utgifter. Sundt foreslo derfor at fattigkommisjonene skulle dele seg i lag på to og to, og "besøge hvert eneste hus, fornemt og ringe, for i bygdens navn at tale fortroligt og alvorligt om sagen med husbondsfolket og de unge". Enkelte ville kanskje innvende at slike husbesøk kunne oppfattes som vel nærgående. Men når det gjaldt natteløperiet og usedeligheten, skrev Sundt, måtte alle midler taes i bruk.

Usedeligheten og de uekte barna ble stående helt sentralt i forsøkene på å årsaksforklare fattigdommen. Det ble fra fattigkommissjonene rapportert om bortsetting av uekte barn på fattigkassens bekostning, en svært uheldig praksis, ifølge ordføreren i en kommisjon i Finnmark:

"At understøtte saadanne børn finder jeg at være at støtte liderlighed og dovenskab; jeg foreslog at nægte understøttelse; vi udsatte os ellers for at faa alle uægte børn paa fattigkassen; moderen, der var i tjeneste, fik tage barnet til sig (..) jeg vil ialfald gjøre mit til at hindre, at deslige piger skulle faa offentlig understøttelse." (Det Statistiske Centralbureau 1866).

Maleri av Adolph Tiedemand, Velgjørenhet, fra 1852.

Usedelighetens betydning for fattigdommen var altså svært sentral i Sundts statistikk. En egen tabell viste antallet "Uægte fødte børn, som i aaret 1866 have været understøttede, enten ligefrem eller gjennem mødrene". For en grundigere analyse av forholdet mellom usedelighet og fattigdom ble det presentert en tabell over antallet uekte fødsler per 1 000 innbyggere per år sammenholdt med antallet uekte barn under 15 år som "laa paa fattigvesenet".³ Den første kolonnen presenterte det enkleste statistiske målet for usedelighet – den andre kom med et statistisk uttrykk for usedelighetens direkte innflytelse på fattigdomssituasjonen, for hva usedeligheten kostet samfunnet.

Ingen annen underkategori av fattigunderstøttede enn de uekte barna oppnådde å få sin egen tabell i fattigstatistikken fra 1866. Dette er et nokså klart uttrykk for hvilken stor og ulykkelig betydning disse barna og deres usedelige foreldre (særlig mødrene) ble tillagt, som årsak til samfunnets største problem. Det finnes for eksempel ingen tabell over hvor mange av de understøttede som tilhørte husmannsbefolkningen, hvor mange som var drikkfeldige, blinde og syke, eller hvordan aldersfordelingen blant de fattige var. At det kostet å fø på alle slags barn, og at store barneflokker nok kunne tvinge familier på fattigkassen uansett hvor ekte barna var, var nokså åpenbart. Det var likevel

de uekte barna som ble gjenstand for den statistiske oppmerksomheten. Koblingen mellom usedelighet og fattigdom henger sammen med en maltusiansk tankegang; ifølge den engelske økonomen Thomas Malthus førte befolkningsvekst uunngåelig til økt fattigdom. Barnebegrensning innenfor ekteskapene var ikke et tema, for å dempe befolkningsveksten i de fattige lag var det den førektekapelige løsaktigheten man måtte til livs. De moralske og befolkningsmessige argumentene forsterket hverandre; selv om vrismelen av uekte og fattige barn var den klare synlige konsekvensen, virket umorale forarmende på mange og lumske måter: "... det i mange egne sterkt udartede løslevnet og dets følger lammer baade kraften og modet hos en stor del af ungdommen inden de ubemidlede klasser, saa de, i stedet for at arbeide sig fremad til uafhængighed og frihed, synke dybere og dybere i armod og trældom." (Det Statistiske Centralbureau 1866, s. 124).

Tabel Litr I (jevntør Tabelværkets Tabel No. 7).

Distrikt.	Forholdet med uægte fødte Børn.			
	For hver 1000 af Folkemængden var der følgende Antal uægte Børn, som kom til Verden (levende fødte) i aarligt Gjennemsnit i Ti-Aaret 1856—65, og følgende Antal, som laa paa Fattigvæsenet i det ene Aar 1866:			
	kom til Verden.	laa paa Fattigvæsenet.	kom til Verden.	laa paa Fattigvæsenet.
Riget, Land og By under Et	26	34		
	Landdistrikterne.		Bydistrikterne.	
Riget, Land og By særskilt	25	28	34	62
Stifterne:				
Christiania A og B	24	35	44	77
Hamar	34	45	38	85
Christiansand A og B	11	19	16	37
Bergen	17	16	27	59
Tromsø	22	22	40	60

Fattigdom og årsaker i storbyen Christiania

Eilert Sundts siste store statistiske arbeid var en undersøkelse av fattigforholdene i Christiania, utført i 1868 på oppdrag fra byens representantskap. Hovedresultatet var nokså oppsiktsvekkende: Av byens noe over 62 000 innbyggere var så mange som 11 000 direkte eller indirekte understøttet av fattigvesenet. Dette tilsvarte nesten 15 prosent av befolkningen – 50 prosent mer enn for landet under ett. "Er det maaske en regel og lov, at jo tætere befolkningen trænger sig sammen, desto flere skal det være, som gaa tilgrunde i vrimmelen og synke i forarmelse?"

Gjennom grundige analyser av listene over innflyttede til byen, fant Sundt en viktig årsak til den relativt mye større fattigbefolkningen i hovedstaden, i innvandringen fra de fattige nabokommunene. Understøttelsesprosenten blant de som var født i Christiania var ikke høyere enn landsgjennomsnittet, mens den blant innflytterne var alarmerende høy. Spesielt dårlig ut kom den store gruppen av innflyttere fra Aker, hele 36 prosent av disse fikk fattighjelp i 1868.

Det er mange eksempler i fattigstatistikken fra Christiania på Eilert Sundts ambivalens når det gjaldt å årsaksforklare fattigdommen. På den ene siden var han sterkt tilbøyelig til å forklare fattigdom med slett moral, usadelighet "... husfaderens eller husmoderens eller begges dovenskab, skjødesløshet, kort: mangel paa ordens-sans – for ikke at antage grovere laster – havde foraarsaget familiens fattigdom..." (Poppe 1989). Men resultatene av de statistiske analysene gikk stadig vekk i andre retninger. Av tabellen over årsaker gikk det frem at godt over halvparten av de understøttede fikk fattighjelp fordi de var syke og gamle, for den nest største kategorien var årsaken "mangel paa erhverv" mens "uorden og vanstel" og "drikkfeldighet" var årsak for bare en svært liten gruppe av de understøttede. Denne konklusjonen står i en slags kontrast til de gjentatte formaningerne om at fattigdommen måtte bekjempes gjennom å begrense fattigutbetalingene.

Det er en interessant ambivalens i forholdet mellom Sundts moralske utlegninger og en del av funnene i hans empiriske undersøkelser. Var det slik at Sundts ideologiske disposisjon hindret ham i å ta de fulle konsekvensene av en del av sine egne observasjoner og slutninger?⁴

Ekteskapets og familielivets fattigdomsforebyggende funksjon

Anders Nicolai Kiær var Det Statistiske Centralbureaus første direktør (1876-1913). For Kiær var Eilert Sundt et forbilde, han så det som en sentral del av sin oppgave å videreføre arven etter Norges første samfunnsforsker. Dette var en viktig motivasjon bak Kiærs arbeid med den statistiske kartleggingen av de moralske og sosiale tilstandene i riket. Kiærs oppfatning av familiens rolle som samfunnsinstitusjon kan kanskje være en nøkkel til hans samfunnsforståelse. Ingen annen samfunnsinstitusjon får den samme oppmerksomheten i Kiærs analyser av tidens presserende sosiale spørsmål. Brevene som Kiær skrev hjem fra sitt studieopphold i Paris i 1860-årene, tyder på at familielivets betydning tidlig utkrystalliserte seg i Kiærs verdi- og samfunnssyn. I den unge og ubundne studentens rapporter fra metropolen, er den trygge og lykkelige familien som menneskets viktigste forankring, et stadig tilbakevendende tema.⁵ Senere arbeidet direktør Kiær gjennom en årrekke aktivt for familieverdiene gjennom verv i Kristiania sedelighetsforening, og i den nasjonale sammenslutningen av slike foreninger.

Familielivets viktigste forutsetning var naturligvis det kristelige ekteskap, under konstant trussel fra utuktssyndens fristelser. "Og da utugtssynden er som en orm, der angriper familielivets rod, kan vi allerede deraf slutte, at dens følger for familiernes og for det hele samfunns liv maa være saare ødelæggende." (Kiær 1892, s. 10). Også for dem som ikke levde i en egen familie, hevdet Kiær familiens absolutte betydning, "jeg tenker herved ikke mindst paa de mange elskverdige, enslig stillede tanter, der kan være til saa stor hygge i familierne, baade for voksne og for børn." Kiærs ideal var 1890-årenes borgerlige patriarkalske ekteskap, ikke familien som produserende enhet, men som kilde til hygge og glede og fellesskap. Han kunne påvise klare statistiske sammenhenger mellom ekteskapelig status og en rekke uheldige forhold, både selvmordshyppigheten og dødeligheten ellers, drikkfeldigheten og kriminaliteten lå langt høyere blant ugifte enn blant gifte. Ekteskapet forsikret mot all slags ulykke, med ett unntak: moderskapets farer og svekkelser var årsak til at dødeligheten blant gifte kvinner i fruktbar alder faktisk var høyere enn blant de ugifte (Kiær 1892, s. 19).

Sedelighetstilstanden ble vanligvis målt ved antallet uekte fødsler. På samme måte som hos Eilert Sundt satte Kiær de illegitime fødslene i direkte forbindelse med samfunnets største sosiale problemer, fordi: "... de uægte børn ere udsatte for en større dødelighed end de ægte, at de gjenlevende af dem oftest kommer under uheldige livsvilkaar og ikke sjelden blive en byrde for det samfund, i hvilket de ere opvoxede." (Det Statistiske Centralbureau 1889, s. 197). Barn fødte av unge foreldre utenfor ekteskap var svært ofte fattige barn. Som hos Eilert Sundt var forholdet mellom usedeligheten og fattigdommen fremtredende i Kiærs moralstatistikk. Kiær hevder flere steder at dersom de arbeidende klasser levde edruelig og ordentlig med sin familie, levde de i grunnen ganske godt. Kiærs familieideologi kan tolkes som en tro på at dersom man bare fikk bukt med drukkenskapen og usedeligheten, ville sosial nød og fattigdom forsvinne. Denne analysen ligger ganske fjernt fra den revolusjonære arbeiderbevegelsen og samtidige fortolkninger av kapitalismens grunnleggende mekanismer.

Anders Nicolai Kiær var Det Statistiske Centralbureaus første direktør (1876-1913).
Foto: Nasjonalbiblioteket

I sammenligning med andre land lå antallet uekte barn rundt 1900 forholdsvis høyt i Norge – 8,5 prosent av alle fødsler skjedde utenfor ekteskap mot 6 prosent gjennomsnittlig i Europa. I Hellas, Serbia og Russland var tallene meget lave, ekteskap ble inngått svært tidlig i de greskortodokse landene? I Sverige og Danmark var tallet oppe i 10 prosent og i Østerrike, Bayern og Sachsen var prosenten oppe i hele 13.

Et spørsmål om klasse?

Koblingen mellom umoral og fattigdomsproblematikk var altså påfallende i den tidlige norske sosialstatistikken. De viktigste delene av moralstatistikken var kartleggingen av hvordan det stod til med sedeligheten og drikkfeligheten i det norske folk. Og det var ikke fyll og hor i hele samfunnets bredde statistikerne først og fremst interesserte seg for, men den moralske tilstanden i de lavere lag. For å måle edrueligheten for eksempel, benyttet statistikerne tallene for innsatte i fyllearesten. Sosialundersøkelsene overtok med andre ord ordensmaktens definisjoner. Det var nokså opplagt at rekrutteringen av drukkenskapsarrestanter ikke var jevnt fordelt. Den drukkenskapen som ble dyrket i dannede hjem eller på overklassens restauranter angikk ikke ordensmakten – og dermed heller ikke alkoholstatistikken. Dette hadde store konsekvenser for forståelsen av samfunnssykdommen alkoholisme. Trolig var en god del av de pågrepne for offentlig fyll alkoholikere, men man kunne utmerket godt være misbruker av alkohol i Kristiania i 1899 uten å risikere å havne verken i fyllearesten eller i statistikken. Offentlig fyll og uorden var blitt de viktigste symptomene på drukkenskapen, som dermed statistisk sett ble et underklassefenomen. I forlengelsen av denne påviste sammenhengen mellom drukkenskap og fattigdom antydte statistikken en individuell og moralsk forklaringsmåte, ved å understreke den enkelte drukkenbolts eget ansvar for elendigheten.

En viktig bakgrunn for Nicolai Ryggs undersøkelse om prostitusjon i Kristiania fra 1907, var ifølge innledningen den utbredte forestillingen om at årsaken til at kvinner prostituerte seg, var å finne i den "økonomiske samfundsordning". Rygg, som senere ble direktør i Det Statistiske Centralbyrå (1913-1920), ville med andre ord studere den eventuelle sammenhengen mellom samfunnsmessige strukturer og de prostituertes situasjon: "Ofte hører man udtale, at det er den daarlige fortjeneste, som tvinger kvinderne til at skaffe sig indtægter gennem utugt. Hvis dette virkelig forholder sig saa, maa det siges, at der ved den økonomiske samfundsordning er en grundfeil, og anklagen bliver saameget mere bitter, fordi man gjerne hermed forbinder den tanke, at det er de bedrestillede, som udnytter de økonomisk svage og afhængige paa denne maade, at der altsaa her begaaes skrigende social uret."

Prostitusjonsundersøkelsen til Rygg kom som et kort vedlegg til en undersøkelse om syerskenes lønns- og arbeidsforhold, i 1907. Sammenstillingen var ikke tilfeldig, nettopp syerskene var en gruppe som ofte ble assosiert med den betalte utukt, fordi betalingen for søm var svært lav. Undersøkelsens kjernemateriale er opplysninger om gateprostituerte kvinner, innsatt i Kristiania arbeidsanstalt. På grunnlag av dette drøftet Rygg prostitusjonens årsaker, og spesielt

Nicolai Rygg var direktør i Det Statistiske Centralbyrå fra 1913-1920.

Bildet viser utsnitt av Christian Kroghs maleri "I Politilægens Venteværelse", malt 1886.

opptatt var han altså av å analysere eventuell sosial systematikk og samfunnsmessige årsaker til prostitusjonen: Var det slik at den fattige arbeiderklassens døtre ble tvunget ut i uføret av overklassens menn?

"En grundfeil ved den økonomiske samfunnsordning?"

Med utgangspunkt i opplysninger om gatepikenes bakgrunn, mente Rygg å kunne svare benektende på spørsmålet om deprostituerte ble rekruttert fra arbeiderklassen. Av 304 kvinner, kom ikke flere enn 146 fra arbeiderhjem, 1 var datter av en fabrikkveier, 7 fedre var skipsførere, 24 var håndverksmestere, 11 var handlende og 22 "bestillingsmænd og lignende", 41 var husmenn, gårdbrukere og lignende. På grunnlag av disse tallene konkluderte Rygg: "Det er maaske intet, som tydeligere (...) viser, hvor uriktig det er i Prostitutionen ene og alene at se en Proletarsygd. (...)" Det er grunn til å stille seg litt skeptisk til dette utsagnet. For det første var halvparten av kvinnene fra arbeiderhjem, mens en svært liten andel entydig tilhørte overklassen. Kategorien "bestillingsmenn og lignende" er nokså upresis, det samme må kunne sies om "husmenn, gårdbrukere og lignende". På bakgrunn av forstanderens intervjuer hevder Rygg videre om disse kvinnene at de stod fritt i sitt valg av tilværelse, "der er atskillige af dem, som fremdeles har velstillede hjem, til hvilke de naarsomhelst kan vende tilbage, men de foretrækker at fortsætte sit liv." (Det Statistiske Centralbureau 1906). At dette skulle gjelde særlig mange av de gateprostituerte som var havnet på arbeidsanstalt, virker utvilsomt litt underlig.

For å få svar på spørsmålet om strukturelle økonomiske og sosiale forhold som årsak til at kvinner prostituerte seg, var det viktig for Rygg å få svar på det følgende: "Ved hvem er disse Kvinder faldne?" Også på dette punktet mente han å kunne avkrefte en utbredt forestilling. Det var slett ikke menn fra samfunnets høyere lag som var årsak til disse kvinnenes ulykke. For å årsaksforklare prostitusjonen i Kristiania trakk Rygg altså inn *forførerne*, ved første øyekast kan dette synes som en slags kjønnsmessig symmetri. Det er likevel viktig å merke seg at den mannlige parten ikke får en rolle i statistikken som kjøper av prostituertes tjenester – men bare i kraft av å være den som først ledet kvinnen på gale veier. Ryggs undersøkelse fokuserte med andre ord på prostitusjonen som et moralsk fall, ikke som sosialt fenomen.

Politilege Cæsar Boeck, for øvrig modell for politilegen i Christian Kroghs roman om syersken Albertine, beskrev i sine årlige beretninger i malende detalj kårene også for dem som hadde ofret mest for den "stiltiende indrømmelse, man har været nødt til at gjøre de menneskelige lidenskaber"⁸: "Disse daarligst stillede kvinder bo i udkanten af byen, ved Egeberg og paa andre længere bortliggende steder; de trækker ind til Vaterland om aftenen, da de her altid er vis på at træffe mænd, for hvem deres alder og udseende er ligegyldigt...Bagefter maa hun undertiden nøie sig med en spøg eller endog grovheder.

Naar hun faar i betaling en flaske øl, har hun gjort en heldig forretning. Den skaffer hende en glad time, med denne paafølges senere en stærk beruselse, naar hun ikke har spist paa lang tid, og hun vaagner om morgenen i politiarresten. For dem, som vil se en kvinde i hendes fornedrelestilstand kan der være anledning dertil, naar hun fremmøder for politiembedsmænd om morgenen. Hendes dragt, som er alt hvad hun eier, betegner hendes indtægter og den lykke hun har gjort i livet.

Et skiddent bomuldstørklæde over et sammenfiltret haar, en daarlig kjole som ej kan hæftes sammen, et fiollet linned, et par daarlige mandstøvler; mere eier hun ikke i denne verden. For hende er arbejdsanstalten en vel-signelse, der bliver det skidne legeme vadsket rent, hun faar ordentlige klæder og bliver mæt." (Schjøtz 1977)

Spørsmålet om hvorfor kvinnene fortsatte å prostituere seg, ble ikke vurdert som relevant.

Et annet og beslektet trekk ved undersøkelsen, gjelder hvilken forklaringskraft de prostituerte kvinnenes egne svar på hvorfor det gikk galt, ble tilagt. Igjen var det kvinnenes individuelle moralske fall som ble tematisert. De ble spurt om årsaken til at de første gang hadde prostituert seg, men egentlig ikke om hvorfor de hadde fortsatt å leve som gatepiker. Etter en analyse av kvinnenes egne oppgaver fant Rygg at de falne kvinnene var falt på grunn av egen have- og nytelsessyke, og trang til svir og fest – bare få hadde svart at de var tvunget av nød og trange kår. Fra dette individuelle nivået konkluderte Rygg generelt med at det var vanskelig å se prostitusjonen i Kristiania som en følge av "en Grundfeil ved den økonomiske Samfunnsordning". Den økonomiske samfunnsordning ble altså frifunnet i denne sammenheng, til tross for at den egentlig slett ikke hadde vært tema for undersøkelsen.

Gammel og ny fattigdom

Rygg konkluderte altså med at de prostituerte kvinnenes elendighet kun hadde individuelle og moralske årsaker. Frikjennelsen av samfunnsstrukturene i denne sammenhengen skilte seg på interessante måter fra Nicolai Ryggs oppfatninger av sosial problematikk ellers. Da han i 1911 ble tilsatt som professor i statsøkonomi og statistikk ved Det kongelige Fredriks universitet, valgte han fattigdom som tema for sitt tiltredelsesforedrag. "Fattigondet" var blant samtidens hovedutfordringer, mente Rygg, men ondhet kunne ikke bekjempes ved hjelp av tradisjonelle fattigpolitiske virkemidler. I Ryggs analyse var den moderne *arbeidsløsheten* den moderne nødens kanskje viktigste årsak. En analyse av fattigdomstallene fra siste del av 1800-tallet viste at en stadig større andel av fattigbefolkningen var unge menn. Dette tolket han som et uttrykk for økende arbeidsløshet. Mangelen på lønnsarbeid måtte ikke sees som et individuelt problem, mente Rygg, det var ikke "... personlige feil, som har avfødt arbeidsløsheten. Denne vilde meldt sig, om alle var 1ste klasses arbeidere (...) (Rygg 1911). Arbeidsløsheten var forårsaket av måten samfunnet var organisert på.

Det har vært hevdet at arbeidsløshet overtok etter fattigdom som sentral sosialstatistisk variabel rundt 1900 (Desrosières 1998). En hoveddistinksjon i 1800-tallets syn på fattigdom var skillet mellom verdige og uverdige fattige. Rettslig krav på fattighjelp hadde bare de som ikke var i stand til å arbeide. I praksis ble ikke dette gjennomført, også arbeidsføre nødlidende fikk støtte fra fattigkassen. Etter det gamle samfunnets normer og forståelse hørte disse likevel til de uverdige fattige. Da registreringen av arbeidsløshet kom i gang ved begynnelsen av det 20. århundret, var det en forutsetning for å bli regnet med i denne statistikken at man var både arbeidsfør og -villig. Den verdige arbeidsløse fra 1903-statistikken ville med andre ord ha blitt regnet som uverdige trengende 40 år tidligere.

Dette forteller om et fundamentalt annerledes syn på samfunnet, på sosiale sammenhenger: Velledighetslogikken var på en måte blitt avløst av en systemlogikk. Det var åpnet for at årsaker til enkeltmenneskers ulykke kunne

finnes utenfor dem selv, i samfunnsmessige strukturer. I nettopp denne overgangen ligger en viktig del av grunnlaget for en moderne sosialpolitikk. Utviklingen av statlig støttede forsikrings- og trygdeordninger forutsatte samfunnsforskernes begrep om sosial risiko, og ideen om at fellesskapet hadde ansvar for å kompensere denne risikoen (Ervik og Kuhnle 1993).

Forståelsen av fattigdom, ikke først og fremst som et individuelt og moralsk, men et samfunnsmessig problem, er i dag allment akseptert. Gjennomsnittlig inntekt og gjennomsnittlig materielt nivå har økt i Norge siden midten av det 20. århundret, forståelsen av hva som er akseptabel levestandard har utviklet seg tilsvarende. Også på Gerhardsens tid fantes det folk som tjente mindre enn halvparten av det gjennomsnittsinbyggers tjente. Disse ble ikke, som nevnt innledningsvis, kategorisert som fattige. Når fattigdommen er tilbake som politisk tema, har dette helt sikkert mange årsaker. Den relative og inntektsbaserte fattigdomsdefinisjonen er etablert i de internasjonale statistikk-systemene som Norge i økende grad integreres i, universelle kategorier er nødvendige for å kunne sammenligne forholdene i ulike land. Men bekymringen for fattigdomsproblemet i Norge har selvfølgelig også sammenheng med den politiske, sosiale og økonomiske utviklingen her i landet de siste tiårene. De sosialdemokratiske likhetsidealene har ikke samme legitimitet som i de første tiårene etter den andre verdenskrigen.

Mange forskere og politikere er opptatt av likhetsideologiens tilbakegang, og de faktiske økende forskjellene i det norske samfunnet. Enkelte samfunnsforskere hevder at de galopperende boligprisene i byene, sammen med det synkende lønnsnivået for en del ufaglærte yrkesgrupper som for eksempel renholdere, er med på å etablere en ny kategori "arbeidende fattige" (working poor).

Referanser

- Aaberge, Rolf, Arne S. Andersen og Tom Wennemo (1996): "Er årlig lavinntekt et godt mål for fattigdom?" *Økonomiske analyser* 8/96.
- Brox, Ottar (2002): Kronikk i Dagsavisen om fattigdom og arbeidskraftimport mandag 4. mars 2002.
- Christoffersen, Hans O. (1962): *Eilert Sundt. En dikter i kjensgjerninger*.
- Desrosières, Alain (1998): *The Politics of Large Numbers*.
- Det Statistiske Centralbureau (1866): NOS 1A.No.2 *Fattigstatistik 1866*.
- Det Statistiske Centralbureau (1889): "Om uægte fødte børn", *Statistiske Meddelelser* 1889, s. 197.
- Det Statistiske Centralbureau (1906): NOS V 8, *Socialstatistik 4. Arbeids- og lønningsforhold for syersker i Kristiania tillige med oplysninger angaaende lønninger i andre kvindelige erhverv i Norge*. Anhang: "Arbeidende Kvinder og Prostitution", s. 155.
- Ervik, Rune og Stein Kuhnle (1993): *Kunnskap, risiko og sosialpolitikk. Institusjonelle perspektiver på skandinavisk utvikling*.
- Fløtten, Tone (2001): "Fattigdom og sosial eksklusjon belyst ved levekårsundersøkelser", innlegg på NFR-konferanse 21. august 2001, referert på NFRs hjemmesider.
- Kiær A. N. (1892): "Hjemmets og familielivets betydning for et lykkelig menneskeliv", i *Til moralens frømme*, s. 10.
- Poppe, Christian (1989): *Konstituering av arbeidsløshet – et historisk perspektiv*, sitert etter Sundt 1858, s. 80.
- Rygg, Nicolai (1911): "Om Fattigspørsmålet", i *Stats-økonomisk tidsskrift*.
- Schiøtz, Aina (1977): *Prostitusjonen i Kristiania ca. 1870-1890*.
- Seip, Anne Lise (1984): *Sosialhjelpstaten blir til*.
- Statistisk sentralbyrå (2002): *Økonomiske Analyser* 1-2002, side 91, boks 2.
- Sundt, Eilert (1867): *Blade til fattigkommissionerne I*.
- Sundt, Eilert (1870): *Om fattigforholderne i Christiania, Fra den ved Chra. Ræpresentantskabs Beslutning af 9de September 1868 nedsatte Komité*.
- Sundt Eilert (1976) [1857]: *Om sedelighetstilstanden i Norge*.
- Noter*
1. Praktiske og prinsipielle problemer med å bruke inntektsstatistikk som fattigdomsmål er drøftet blant annet av SSB-forskerne Rolf Aaberge, Arne S. Andersen og Tom Wennemo i artikkelen "Er årlig lavinntekt et godt mål for fattigdom?" *Økonomiske analyser* 8/96.
 2. *Folkevennen* 1864, s. 203.
 3. Oppgavene er basert på gjennomsnittstall fra 1856-65. NOS 1A. No.2 *Fattigstatistik*, C 1866
 4. Mange kommenterer dette, se for eksempel Poppe 1989.
 5. Kf. brevveksling, Kiær - Elise Aubert, håndskriftsamlingen Nasjonalbiblioteket.
 6. Stadsfysikus Bidenkap i *Beretning om Folkemængden og Sundhedstilstanden i Christiania i Aaret 1880*.

Hvem bestemmer egentlig rentenivået i Norge?

Rentenivået bestemmes i et samspill mellom innenlandske og utenlandske aktører. På kort sikt kan Norges Bank bestemme renten. Men på lengre sikt må dette rentenivået sørge for balanse i økonomien. Dersom Norges Bank setter et rentenivå som ikke er forenlig med langsiktig balanse, vil andre økonomiske variabler – for eksempel prisene på forbruksvarer – overta balanseringsoppgaven. Den norske renten er avhengig av hva som skjer i lønnsoppgjøret, hvordan statsbudsjettet er laget og hvilke forventninger publikum har. Et ekspansivt lønnsoppgjør gir høyere rente.

Erling Røed Larsen

Rentenivået i Norge er høyere enn i Sverige og Danmark. Dette merker de fleste norske husholdninger. Et boliglån på 2 millioner gir 140 000 kroner i året i renter med en rentefot på 7 prosent, men bare 60 000 kroner når renten er på 3 prosent. Forskjellen på 80 000 kroner utgjør en ikke ubeskjeden andel av husholdningenes materielle standard. Renten griper altså direkte inn i husholdningenes liv, og mange undrer seg over hvorfor sentralbanksjefen ikke senker rentenivået til europeisk nivå. I tabell 1 ser vi at Norge opplever et høyt rentenivå i internasjonal sammenheng. Tabellen viser renten i pengemarkedet; en av mange renter. For å tjene penger tar gjerne privatbanker høyere renter på utlån til boliger og biler. Likevel beveger de ulike rentene seg i takt, slik at vi kan spørre: Hvem bestemmer egentlig rentenivået i Norge?

Vi skal se at det finnes flere svar, og at svarene avhenger av tidsperspektivet som anlegges. Et svar er at sentralbanksjefen og rentekomiteen setter rentenivået for lån i Norges Bank, og at sentralbanken dermed i en viss forstand bestemmer rentenivået i Norge. Dermed vil du og jeg merke konsekvensene av sentralbankens beslutninger. Likevel er det et hovedpoeng at renten *ikke* er en styringsspak som en sentralbank kan operere i utakt med økonomien. Hvis en sentralbank forsøker å sette et rentenivå som avviker fra hva økonomiske forhold tilsier, vil vi få midlertidige ubalanser i økonomien, og andre mekanismer vil tre i kraft og presse fram endringer. Dette er endringer i andre stabilitetsvariabler, for eksempel priser og lønninger, som skal sørge for at økonomien returnerer til et likevektsnivå. Likevektsnivået er det nivået i en økonomi som representerer en stabil utvikling på lang sikt, og avvik fra dette vil merkbart oppleves i økonomien. Avvik blir som regel ubehagelige.

Renter og likevekt

La oss innlede med å se på et konkret eksempel. Dersom rentenivået settes for lavt, blir aktivitetsnivået for høyt. Denne situasjonen oppstår fordi et lavt rentenivå innebærer at bedrifter kan investere mye og ofte når rentene er lave. Husholdninger kan ta opp billige lån og leve på kreditt. Men investeringer og lån innebærer krav på reelle, fysiske størrelser som datamaskiner og biler, arbeidskraft og helsetjenester. Mens datamaskiner og biler kan kjøpes i utlandet, gjelder ikke dette for all arbeidskraft eller visse helsetjenester. Med et for stort ønske om investeringer og for mange behov å bruke lånene på, oppstår en situasjon som kan sammenliknes med den som ville oppstå om Norges fotballforbund utstedte 40 000 landskampbilletter til

Erling Røed Larsen er forsker i Statistisk sentralbyrå, Gruppe for skatt, fordeling og konsumentatferd (erling.roed.larsen@ssb.no).

Ullevål Stadion. Siden det finnes under 30 000 plasser på stadion, ville noen måtte stå utenfor. Vi ville oppleve ufrivillig rasjonering, og prisene på de *reelle* plassene ville stige uavhengig av den *nominelle* prisen som sto trykket på billetten. På samme måte som Ullevål har en gitt kapasitet, har en økonomi i et bestemt år også en gitt kapasitet. Og siden penger er en billett til den arenaen vi kaller konsum, må ikke flere billetter utstedes enn konsummuligheter og forbruksplasser som foreligger. Dersom det likevel skjer, vil ikke konsumet øke siden plassene likevel er gitt. Det blir bare mer trengsel for å komme inn og få brukt pengene, og det presser priser i været. Dette er perspektiver en må beholde i forhold til lønnsoppgjør, statsbudsjett og i hvilket tempo vi skal bruke oljepenger.

En annen måte å se dette på er å tenke over hva penger egentlig representerer. Penger er ikke noe annet enn papirlapper som peker mot eller står i stedet for en ressurs. Med andre ord kan vi tenke oss at vi kan erstatte kronebeløpet på sedlene med arbeidstimer. På tohundrekroners seddelen kunne vi stryke de tre sifrene i "200" og sette for eksempel "1 normal arbeidstime" i stedet. Da skjønner vi at dersom bankene låner ut mer penger enn det er arbeidstimer i landet – noe de kan komme til å gjøre med lave renter – så kan det oppstå en konflikt mellom pengene og hva pengene representerer. Slike konflikter unngås dersom sentralbanken treffer riktig med rentenivået.

I denne artikkelen skal vi gå inn på de forholdene som har betydning for rentenivået. Politikk som er direkte knyttet til rentespørsmål, kan vi kalle rentepolitikk. I den forbindelse vil hvilken signalrente sentralbanken setter, være rentepolitikk. Men renten er bare en av flere pengepolitiske virkemidler. Pengepolitikk blir således en større klasse av virkemidler, eller instrumenter, der alle er knyttet til pengesiden i økonomien. Eksempler er innskuddskrav til bankene, kjøp av obligasjoner og operasjoner i valutamarke- det. Siden rente- og pengepolitikk er nært knyttet sammen, skal vi ikke skille mellom dem. Først presenterer vi dagsaktuelle eksempler på god og dårlig pengepolitikk. I tillegg viser vi hvilke ulike mål man kan ha for rente- og pengepolitikken. Deretter tar vi for oss de ulike sidene i en økonomi, for så å knytte de ulike sidene sammen. I nest siste del går vi gjennom Mundells (1961) kjente trilemma og viser med konkrete eksempler hvordan internasjonale forhold påvirker renten. Vi avslutter med noen konkluderende merknader.

Renten som økonomisk termometer

Sentralbankens rentenivå er først og fremst et instrument som er laget for å glatte ut svingningene i en økonomi. Svingninger kan bli unødvendige store og langvarige, og med fornuftig rentepolitikk hjelper sentralbanken økonomien til å beholde en stabil posisjon. Dette kan vi si annerledes: Sentralbanken satser på – via inngrep i rentenivået – eller med annen pengepolitikk – å hjelpe økonomien ut av de situasjonene som medfører ubalanser. Det er om å gjøre å unngå ubalanser fordi de kan være smertefulle for samfunnet. Vi tenker oss at sentralbanken skyver økonomien raskt gjennom perioder utenfor likevekt fordi disse er ubehagelige og fordi de kan skape en egenvekt som er unødvendig.

En feilslått politikk kan imidlertid skape svært store problemer. Dette så vi tydelig i den store depresjonen i USA i 1930-årene da en konservativ *Federal Reserve* tviholdt på gullstandarden, og dermed holdt de pengepolitiske

Land	Rentenivå
Norge	6,70
Sverige	4,28
Danmark	3,67
USA	2,03
Storbritannia	4,19
Japan	0,09
Euro-området	3,45

¹Med rentenivået forstås 3-måneders pengemarkedsrenter.
Kilde: Reuters, *Dagens Næringsliv* 2. april 2002 s. 31.

tøylene svært stramt, altfor stramt. Dette bidro til at landet forble lenger enn nødvendig i den verste epoken av konkurser og arbeidsledighet i landets historie. I dag ser vi i Japan at en konservativ sentralbank frykter inflasjon i en tilstand der landet opplever en dramatisk deflasjon. Det kan oversettes til en situasjon der man bekymrer seg for vinduspuss når huset står i flammer. Riktignok har den japanske sentralbanken senket rentene kraftig (se tabell 1), men den vegrer seg for å benytte andre pengepolitiske virkemidler. Motsatt ser vi at en modig Alan Greenspan i USA kutter renten drastisk når landet er i nedgangstider (resesjon), og kanskje oppnår tidenes raskeste forbedring av økonomien. Dette er dagsaktuelle eksempler på dårlig og godt pengepolitisk håndverk.

En uhensiktsmessig pengepolitikk kan altså forverre og en hensiktsmessig pengepolitikk kan altså forbedre økonomiens retning og hastighet gjennom konjunktorene, se Sweeney og Sweeney (1977) for en intuitivt oppklarende og morsom framstilling av håndtering av pengepolitiske spørsmål i barnevaktsammenslutninger. Men renten alene kan ikke avgjøre en økonomis utvikling. Fordi en økonomi består av så mange mennesker, og fordi de mønstre som framkommer når de handler med hverandre er så sterke, oppfatter de fleste sentralbanker sin rolle mer som å fungere som et økonomisk termometer. Sentralbanken setter renten opp både for å indikere at økonomien koker og for å forsøke å bremse oppvarmingen. Sentralbanken senker renten både for å signalisere at økonomien kjøles ned og for å bidra til ny fart..

Bildet med termometeret er dermed kun vellykket når pengepolitikken er helt automatisert. Da kan vi forstå sentralbankens handlinger som en direkte funksjon av en samling av økonomiske indikatorer. Når disse indikatorene peker i en retning, settes renten opp akkurat som et termometer stiger ved feber. I dagligtalen og i avisene snakkes det faktisk om feberhete økonomiske tilstander når alt går så det suser. I motsatt fall beholdes eller senkes renten. Men rentenivået er ikke fullstendig automatisert. Snarere er betydelig skjønn involvert. Dermed er renten mer enn et termometer. For å holde oss til bilder, kan vi si at renten også er et klimaanlegg. Når sentralbanken ligger i forkant av utviklingen kan den sørge for å fyre opp eller lufte, alt avhengig av hva de økonomiske forholdene tilsier. Sentralbanken er altså utstyrt med et mandat til å foreta vurderinger på bakgrunn av antakelser av hvordan økonomien utvikler seg, og til å bestemme hvilket rentenivå som er hensiktsmessig gitt visse mål samfunnet setter for økonomien. Det betyr at i ekstraordinære tilfeller kan sentralbanken foreta grep som en autopilot ikke ville gjøre. Den kan overraske markedene. Slike overraskelser kan bidra til å lede økonomien raskt inn i hensiktsmessige soner, men dersom slike grep foretas ofte vil aktører begynne å spekulere på om de kan ventes eller ikke, og da har man introdusert en ny usikkerhet som kan virke mot sin hensikt. Det er derfor mange land har gått til det skritt å la sentralbanken være helt uavhengig av politiske grep. Tanken er at det kan bli for fristende å beordre sentralbanken til å sette populære rentenivå i stedet for økonomisk forsvarlige rentenivå. En uavhengig sentralbank skal ikke la seg påvirke eller beordre.

For tiden er Norges Banks klare mål å ha en inflasjonsrate omkring 2,5 prosent. For å skape tillit og troverdighet foretar den ingen egentlige overraskende manøvre. Den holder seg strengt til sunne, økonomiske vurderinger. En slik politikk gir forutsigbarhet og trygghet. Målet om et nivå på inflasjo-

nen er utarbeidet etter en teori om at en slik prisstigning bidrar til at økonomien er stabil rundt likevektsnivået. Se Leitemo (2000) for en diskusjon av samspillet mellom penge- og finanspolitikken. Romer og Romer (2000) og Flodén (2000) gir en bredere framstilling av informasjonsgrunnlaget til sentralbanken og sammenhengen mellom renter og konjunktursykluser. Tidligere har vi hatt andre mål. Norges Bank har for eksempel styrt etter mål om å holde valutaen, den norske kronen, innenfor visse intervaller i forhold til andre valutaer. Det er kontroversielt om sentralbanken skal styre etter et mål på prisnivået eller etter et mål på valutakursen, og fagmiljøene diskuterer innbyrdes fordeler og ulemper. De ulike kursene har forskjellig virkning, og disse er i tillegg avhengig av hva andre land gjør og av hvordan verdensøkonomien utvikler seg. Det gjør penge- og rentepolitikken til et uoversiktlig felt. Nedenfor skal vi gå gjennom noen generelle prinsipper for hva som påvirker renten i et land.

Økonomiens mange sider

Det er ikke mulig å forstå hvordan rentenivået framkommer uten å se på hele det økonomiske systemet. Renten er en av mange variabler i økonomien, og for å forstå hvordan den bestemmes, må vi trekke inn flere sider. Egentlig er det uheldig å snakke om bestemmelse av renten fordi det gir inntrykk av at det er en beslutning tatt av en person, en komité eller et organ. Det er riktigere å snakke om hvordan rentenivået framkommer, for å lede assosiasjonene hen på et stort, dynamisk system der mange forhold virker sammen og påvirker variabler som nettopp renten. Viktige faktorer er for eksempel dine og mine kjøp, og dermed hva slags sparebeslutninger vi tar. Videre er våre forventninger til fremtiden en avgjørende nøkkelfaktor i økonomien fordi forventninger avspeiler seg i lysten på å ta opp lån og villigheten til å kjøpe på kreditt. Utlendingers import av våre varer, deres eksport til oss, og deres vurderinger av hvordan vår økonomi utvikler seg, spiller også inn. Myndighetenes konsum og investeringer påvirker helheten. Lønnskravene i lønnsoppgjøret er også med på listen. Oljeprisen er sentral. Kort sagt spiller alle aktørene i en økonomi en rolle for hvilket rentenivå som er naturlig for langsiktig stabilitet i en økonomi.

Sentralbankens rentenivå kan ikke avvike fra dette samspillet, men må følge utviklingen på mange områder. Dersom Norges Bank bommer, eller beordres politisk til å sette et annet nivå, vil økonomien i en viss tidsperiode påvirkes av det. På lengre sikt vil andre variabler forsøke å nøytralisere det politisk bestemte rentenivået eller den galt satte renten, og i mellomtiden kan økonomien gå gjennom vanskelige og unødvendige omstillingsprosesser. De prosessene oppstår fordi de variablene som skal hjelpe til med å skape balanse – slike som priser, lønninger og renter – virker på ulik måte og med ulikt tempo. Riktige rentenivåer gir raske og sikre signaler til aktørene om hvordan økonomien er. Priser tar gjerne lengre tid, og virker gjennom flere ledd.

For å se disse sammenhengene, må vi forenkle. Grovt sagt kan vi si at en økonomi har tre sider: En realside, en pengeside og en side som vender mot utlandet. Realsiden er den viktigste. Den består av alle fysiske varer og alle faktisk leverte tjenester. Varer og tjenester er ingredienser i velferd og livsutfoldelse. Det er varer og tjenester som bestemmer levestandard og i siste instans bidrar til velvære. Med realsiden tenker vi ikke bare på TV-er, biler, hytter og boliger. Vi tenker også på sykehus, skoler, forskning, kunnskapsvervelse, kunst og poesi – i hvert fall i den grad de siste kan tenkes å

passere et markedssystem. Realsiden av en økonomi består av en rekke relasjoner mellom de aktørene som produserer, investerer og konsumerer. Det er avgjørende at de relasjonene foregår med liten friksjon, minimal forstyrrelse og høy grad av gjennomskuelig informasjon. Hvis relasjonene virker som de skal, vil produsentene lage de varer som etterspørres og konsumentene betale minst det som det koster å få dem laget. I motsatt fall blir det flaskehals, mangel på visse varer, rasjonering og svartebørs.

Pengesiden er en konstruert hjelpestørrelse. Pengesiden letter koordineringen av forholdene på realsiden og renten er prisen på penger. La oss se på noen eksempler. Tidligere byttet folk varer. Når en person ønsket fisk, måtte hun ha noe fiskeren ønsket. I tillegg måtte hun synkronisere byttene i tid slik at byttene ble foretatt når begge involverte parter selv trengte varer. Dette er tungvint. Med penger kan folk separere kjøps- og salgsbeslutninger i tid og over varer. Dette er uhyre gunstig, og noen har omtalt penger som en oppdagelse på linje med ilden, hjulet og skrivekunsten. Det er en forutsetning for all økonomisk aktivitet at penger skal bidra til å opprettholde koordinering av varebyttet. Med penger blir en person utstyrt med en billett fra den gangen hun selv leverte innsats, og den billetten kan hun benytte til å få tilgang på det hun trenger når hun selv bestemmer seg for at hun trenger det. Vi sier at penger gir likviditet. Uten penger, ville slike tilganger bli omstendelige fordi hun måtte samkjøre egen produksjon og konservering av egen produksjonen med andres og eget behov. Bare prosesseringen av den informasjonen var og ville være en formidabel oppgave. Penger gjør at hun unngår det. Med penger kan du konvertere din innsats til et krav som du kan veksle til varer når du selv vil.

Penger oppbevarer altså verdier som er akkumulert fra tidligere, og de kan benyttes til å forskuttere utbetalinger for innsats som ennå ikke foreligger. Penger setter folk i stand til å kjøpe før de leverer arbeidet. Et annet ord for denne funksjonen er lån. Prisen på denne tjenesten kalles renter. Denne kredittfunksjonen på pengesiden av en økonomi er en hjørnestein i økonomiens utvikling, siden mange kjøpsbeslutninger forutsetter tilgang på kreditt. Med kreditt kan en konsument glatte ut forbruket over livsløpet, og overføre penger fra framtiden da hun vil tjene mye, til nåtiden da hun tar en utdannelse. I tillegg setter det gründere i stand til å starte opp. En kapitalist har ledige midler han ønsker å investere. En kreativ entreprenør har en god idé om et bra prosjekt. Det er avgjørende at disse møtes slik at kapitalisten kan yte entreprenøren et lån. Når det skjer, og ideen viser seg å bli til et levedyktig prosjekt, vokser økonomiens produksjonskapasitet. Det får gunstige virkninger på alles levestandard. Fordi det er mange personer med ledige midler og mange ildsjeler med ideer, er det vanskelig å koordinere disse. Derfor har det vokst fram et marked for lån, kredittmarkedet eller pengemarkedet. Her selges og kjøpes kreditt – eller billetter til varer og tjenester, og prisen er renter.

Nivået på rentene/kredittprisen vil avgjøre om et prosjekt vil startes eller ikke, og om et annet prosjekt vil stoppes eller fortsette. Men prisen på dette markedet bestemmes ikke bare av forhold på dette markedet alene. Siden kreditt er billetter til fysiske varer og tjenester – nå og i framtiden – er kredittprisen også avhengig av at disse varene og tjenestene kan leveres, og når de kan leveres. Det binder pengesiden til realsiden. Broen er bygget på forventninger, tillit og kontrakter. Tidligere så vi at penger bare er representative symboler. Kroner symboliserer arbeidstimer og maskintimer. Da

er det altoverskyggende viktig i en økonomi at renten ikke er så lav at mer kroner er satt i omløp enn det foreligger arbeidstimer og maskintimer. Den må heller ikke bli så høy at folk ønsker å vente til neste år med å kjøpe. Hvis alle sparer, får ingen solgt varer, og da bremses hele den økonomiske motoren.

Vi ser at politikken som føres på pengesiden – pengepolitikken – er av stor samfunnsmessig betydning. Sentralbanken har til rådighet flere instrumenter: rentenivået, intervensjoner i valutamarkedet, kjøp og salg av obligasjoner og reguleringer av innskuddskravene til de private bankene. Disse må sentralbanken bruke med omhu fordi glipp kan føre til ubalanser. Likevel må sentralbanken ofte korrigere for andre aktørers aktiviteter. Dersom et lønnsoppgjør løper løpsk eller et statsbudsjett blir for ekspansivt, det vil si at utgiftene overstiger inntektene på en uforsvarlig måte, så kan en sentralbank bare nå målene som er satt ved aktivt å benytte noen av styringsspøkene den har til rådighet. Det kan da virke som om sentralbanken motarbeider andre sektorer i økonomien. I realiteten prøver sentralbanken imidlertid å innstille renten slik at den reflekterer de dypereliggende, fundamentale forholdene i økonomien.

Forbindelsen til utlandet er en viktig del av en økonomi, spesielt for et lite land som Norge. Handel muliggjør spesialisering, en kilde til velstandsutvikling. Uten handel ville Norges oljefunn ha vært betraktelig mindre interessante. Men også handel mellom land må koples til en pengeside, slik at kjøp og salg kan separeres i tid og over varer. Da blir et lands valuta en sentral størrelse. En valuta kan etterspørres mye eller lite, og det vil påvirke valutakursen og dermed eksport- og importpriser. Investorer plasserer penger i valuta, og de har forventninger om framtidige kursendringer. Kursforventningene kan kompenseres for via den rentefoten investorens kapital nyter. Dette forbinder et hjemlands rentenivå til utlandet. En høy rente gjør det attraktivt å plassere midler i landet. Da vil landets valuta bli etterspurt, og valutakursen styrker seg eller appresierer (øker i verdi). En lav rente gjør det attraktivt å fjerne midler fra landet. Da vil landets valuta bli solgt, og valutakursen faller eller depresierer (faller i verdi). Slik ser vi at valutakurs og rentenivå henger sammen.

Sammenhengen mellom de ulike sidene

For å forstå hvordan renten utvikler seg, må en økonom vite noe om realsiden og pengesiden av økonomien, samt hvor følsom valutaen er for utenlandske kursforventninger. Disse faktorene virker sammen på en komplisert måte. For eksempel vil utenlandske aktører kunne endre sine forventninger til den norske økonomien når lønnsoppgjør eller statsbudsjett foreligger. Disse forventningsendringene påvirker valutakursen. Valutakursen påvirker eksportmuligheter. Eksportmulighetene påvirker lønnsforholdene. Således ser vi at i økonomien foreligger det sirkler og spiraler av sammenhenger. Disse er vanskelige å forstå fullt ut, men det er grunnleggende at en økonomi må være i balanse. Det betyr at pengesiden og rentenivået må ligge i et leie som gjenspeiler realsiden og produktiviteten.

La oss gå nærmere inn på utlandets rolle. Utenlandske investorer – også såkalte spekulanter – kan være et nyttig korrektiv til innenlands politikk. Utlendings vurderinger av et lands økonomi er uunngåelig dersom landet velger å ha en åpen økonomi som deltar i det internasjonale varebyttet. Investorer og spekulanter bidrar til å skape likviditet i markedet, og med det

har de en nyttig funksjon. De prosesserer også enorme mengder informasjon, og sammenfatter store informasjonsmengder ned til forståelige indikatorer. Disse indikatorene er nyttige. Når spekulanter og investorer reagerer på en nyhet, fungerer de som oversettere av den nyheten. Deres reaksjonsmønster er noe myndigheter og velgere kan benytte som et varslingsinstrument. Kall det gjerne et finansielt barometer. Dersom et norsk statsbudsjett eller lønnsoppgjør går utover det den norske realsiden kan garantere, vil handlingene til utenlandske aktører vise dette i klartekst. Umiddelbart får det konsekvenser for deres forhold til investeringer i Norge og ønsket om å ha norske kroner i porteføljen.

Vi er dermed tilbake til de mekanismene vi så på i innledningen. Ubalanser oppstår dersom sentralbanken forsøker å gå imot resten av systemet med å sette renten annerledes enn det som fundamentale økonomiske forhold skulle tilsi. Dypest sett er for eksempel en lav rente et forsøk på å la husholdningene kunne forbruke flere varer og tjenester som betaling for den arbeidsinnsatsen som legges ned. I praksis betyr en rentehalvering at Ola skal bruke fem minutter i stedet for ti minutter av hver arbeidstime på å betale for den bilen han kjøpte for lånte midler. Siden vi har sett at kronebeløpene på sedlene ikke egentlig er noe annet enn arbeidsminutter, så skjønner vi at det er en øvre grense for hvor mye penger vi kan dele ut og en nedre grense for rentenivået.

Dette kan sies med andre ord: Et land kan kun forbruke det de har laget eller importert. Hver innbygger får tildelt en viss mengde av dette avhengig av arbeidsinnsats, talent og omfordeling. Lønninger, priser og renter skal regulere nivået på den varemengden hver enkelt kan forbruke. Dersom innbyggerne ønsker å forbruke mer, og derfor krever av sentralbanken at den skal senke rentene eller krever av arbeidsgiverne at de skal gi dem mer i lønn, er dette kun mulig dersom de fysiske, bakenforliggende produksjonsforhold tillater dette. Et land kan bare gi flere varer og tjenester til sine innbyggere dersom de produserer flere. Det kan igjen skje ved økt produktivitet eller økt arbeidsinnsats. Dersom produktiviteten er uendret, kan innbyggerne ikke samtidig forvente både mer varer og færre arbeidstimer. Dersom samfunnet likevel ønsker å konsumere mer – på tvers av de underliggende forhold – og forsøker å oppnå det ved å senke rentene, vil det likne på å forsøke å gjøre seg selv rikere ved å legge til en null på alle sedler. Da må prisene stige for å utlikne renteeffekten. Dersom samfunnet forsøker å konsumere mer – på tvers av underliggende forhold – ved å utdele sjenerøse lønnsoppgjør, vil enten prisene eller rentene måtte utlikne ubalansen mellom lønnsstigningen og produktivitsstigningen.

Men rentenivået er mer enn økonomi. I tillegg kommer politiske momenter. Et høyt rentenivå innebærer inndragning av midler fra dem som har lån (debitorer) og overføring av midler til dem som yter lån eller har innskudd (kreditorer). Siden debitorer og kreditorer representerer ulike segmenter – for eksempel etter inntektsnivå, livsfase og alder – vil rentenivået ramme ulikt i samfunnet. Det innebærer at rentene, mer enn konsumprisene, er gjenstand for politisk debatt. Denne debatten leder over til betraktninger omkring andre mekanismer for overføringer, slike som statsbudsjettet og lønnsoppgjøret. Selv om det er slik at vi som nasjon ikke kan forbruke mer enn vi produserer, er det ikke på forhånd gitt hvem som skal nyte godt av produksjonsøkningene. Et etterspørselspress i økonomien blir ikke lettere dersom et moderat lønnsoppgjør går sammen med sjenerøse utbytter, store

økninger i lederlønninger eller ambisiøse investeringer. Dermed blir fordelingsmekanismen viktig. En mekanisme som involverer et spill der aktørene kjemper om en gitt pott, kan fort slå ut i en kamp kun for egne interesser. Det er for å unngå slike spill at vi i Norge har opprettet et sinnrikt system av koordinerte sentrale forhandlinger, riksmeglingsrolle og tvungne lønnsnemnder.

Mundells trilemma: Velg kun to av tre

La oss se på noen eksempler. Nobelprisvinneren Robert Mundell (1961, 1963) tenkte ut det berømte *trilemmaet* i internasjonal finans i tilknytning til sitt arbeid omkring optimale valutaområder. Trilemmaet, som en utvidet versjon av det mer vanlige dilemmaet, innebærer at et land bare kan få oppfylt *to* av de følgende *tre* ønsker: a) fast valutakurs, b) full mobilitet av kapital mellom land og c) et bestemt (gjerne lavt) rentenivå. Hvorfor er det slik? Anta hypotetisk at Norge forsøkte seg på en politikk med det for øye at alle tre ønskene skulle søkes oppfylt: fast valutakurs, full kapitalmobilitet og lav rente. Anta at Norges bank satte en rente på 5 prosent, og garanterte kursen åtte kroner mot en euro. Dersom europeiske renter (helt annerledes enn de faktiske forholdene) lå på 6 prosent, ville aktører løpe til norske banker, låne 8 000 kroner og kjøpe 1 000 euro, og sette de 1 000 euro inn i europeiske banker. Hvert år ville de da få 6 prosent renter i euro, det vil si 60 euro eller 480 kroner. Av dem brukes kun 400 til å betale de norske rentene på det opprinnelige lånet på 8 000. Aktørene tjener 80 kroner på hver runde av operasjonen. Åpenbart ville mange drive med en slik lukrativ virksomhet, og markedet ville bli støvsugd for billig norsk kreditt. Bankene ville se de lånte kronene vekslet om til euro i høyt tempo, og fra hele Europa ville banker sende kroner til den norske sentralbanken for veksling til euro. Dette måtte de gjøre fordi aktørene brukte den norske kreditten og de norske lånene til å konvertere kronene til euro. Europas banker har intet imot å veksle om til euro, og sette dem inn til gjeldende rente fordi de norske kronene kan bli sendt til Norges Bank og byttet mot euro. I dette tenkte eksemplet har Norges Bank, via fastkurspolitikken, garantert vekslingskursen. Men når denne virksomheten har pågått en stund, har Norges Bank ikke flere euro på lager. Da kan den ikke lenger veksle inn kroner mot euro, og noe må vike. Med andre ord kan Norges Bank ikke lenger garantere kursen. Den typiske reaksjonen er da å bryte fastkurspolitikken. Vi sier at sentralbanken lar valutakursen flyte, og overlater til markedet å bestemme forholdet mellom euro og krone. Uansett om vi liker det eller ikke, trilemmaet består i at noe må slippe. Kronekursen må flyte, renten settes lik den europeiske eller kapitalmobiliteten stanses. Et land er en del av verden, og må forholde seg til det.

Konklusjon

I innenriks, norsk debatt hører vi noen ganger fra kommentatorer at politikerne bør beordre Norges Bank til å senke renten. På kort sikt har vi sett at det er mulig å sette renter på tvers av grunnleggende, økonomiske forhold. Men på lengre sikt innebærer det at andre variabler i økonomien vil måtte overta og sørge for å gjenopprette de grunnleggende balansene. I en viss forstand vil derfor en slik kommando om å tvinge rentenivået nedover likne på å beordre meteorologene til å heve lufttemperaturen i Oslo. Det er ønskelig, men vanskelig.

Rentenivået er en av flere variabler som bestemmes i et ytterst komplisert samspill innenfor det økonomiske systemet. Selv om det på kort sikt er en

Referanser

Flodén, M. (2000): Endogenous Monetary Policy and the Business Cycle, *European Economic Review*, **44**, s 1409-1429.

Leitemo, K. (2000): Samspillet mellom penge- og finanspolitikken under et underliggende inflasjonsmål for en liten åpen økonomi, *Norsk Økonomisk Tidsskrift*, **114**, s 91-110.

Mundell, R. A. (1961): A Theory of Optimum Currency Areas, *American Economic Review*, **51**, s 657-665.

Mundell, R. A. (1963): Capital Mobility and Stabilization Policy under Fixed and Flexible Exchange Rates, *Canadian Journal of Economics and Political Science*, **29**, s 475-485.

Reuters, *Dagens Næringsliv* 2. april 2002 s 31.

Romer, C. D. og D. H. Romer (2000): Federal Reserve Information and the Behavior of Interest Rates, *American Economic Review*, **90**: 3, s 429-457.

Sweeney, J. og R. J. Sweeney (1977): Monetary Theory and the Great Capitol Hill Baby Sitting Co-op Crisis, *Journal of Money, Credit and Banking*, **9**: 1, s 86-89.

variabel sentralbanken har kontroll over, er den på lang sikt mindre påvirkbar. Konsumenters atferd, investorers beslutninger, politiske myndigheters budsjetter, lønnsoppgjør og utenlandske observatørens vurdering av norske og internasjonale forhold påvirker den norske renten. Derfor er det ikke slik at vi kan nå målet om økt levestandard og høyere forbruk ved å senke rentenivået. Som samfunn kan vi heller ikke bevilge oss det i form av høyere nominelt lønnsnivå. Vi kan ikke bevilge oss høyere levestandard ved å senke rentene, og vi kan ikke gjøre det ved å ha et sjenerøst lønnsoppgjør. Lave renter, gir høye priser. Sjenerøse lønnsoppgjør, gir høye renter og/eller høye priser.

Levestandard og forbruk påvirkes av de dypere, strukturelle forholdene i en økonomi. Disse forholdene er slike som hvor hardt og effektivt vi arbeider, hvor lang arbeidsuken er og hvor mange arbeidsuker vi har i året, samt hvor godt utdannet vi er. I tillegg kommer det teknologiske nivå, organisatorisk innretning, normer og sosial kontekst og generell infrastruktur. Renter og priser er altså kun hjelpestørrelser i denne sammenheng. De er på samme tid oljen i maskineriet som bidrar til friksjonsfri samhandling og termometeret som indikerer når det koker. Innsprøyting av penger og politisk bestemte rentenivå vil bare for en kort stund være behagelig. Når det gjelder priser, renter og penger er det om å gjøre å forstå at de bare symboliserer det som ligger bakenfor. Penger er størknet svette. Og det er svetten som teller.

Godt samsvar mellom tilbud og etterspørsel for de fleste typer arbeidskraft

- *Med noen unntak ser det ut til å bli godt samsvar mellom tilbud og etterspørsel for de fleste typer arbeidskraft i de nærmeste årene.*
- *Hjelpepleiere og ingeniører er to utdanningsgrupper det kan bli mangel på de nærmeste årene, men tiltak for å øke utdanningskapasiteten for leger og sykepleiere kan være tilstrekkelige til å redusere dagens underskudd for disse gruppene.*
- *Den høye studietilbøyelighet for samfunnsfag, jus og humaniora i første halvdel av 1990-tallet ser ut til å ha avtatt noe de siste årene. Sammen med en større økning i etterspørselen etter disse utdanningsgruppene enn tidligere anslått, viser de siste anslagene ikke lenger store overskudd.*

Dette er noen av resultatene som følger av Statistisk sentralbyrås siste fremskrivinger av tilbud og etterspørsel for ulike typer arbeidskraft. Arbeidsstyrken er sammensatt av personer med ulik utdanning og ulike kvalifikasjoner. Dersom tilbud og etterspørsel ikke vokser i takt, kan det oppstå mangel eller overskudd på ulike typer arbeidskraft. Med utgangspunkt i demografiske og økonomiske modeller har Statistisk sentralbyrå utviklet et beregningsopplegg som kan kaste lys over mulighetene for fremtidige ubalanser i arbeidsmarkedet.

Nils Martin Stølen

Mistilpasning i arbeidsmarkedet

Ifølge tall fra nasjonalregnskapet økte sysselsettingen i Norge med hele 264 000 personer fra 1993 til 2001. Veksten var spesielt sterk frem til 1998 og har bidratt til at arbeidsmarkedet har vært relativt stramt de siste årene. Regnet som årsgjennomsnitt, og målt slik arbeidskraftundersøkelsene (AKU) definerer ledighet, har tallet på ledige personer ligget mellom 3,2 og 3,6 prosent av arbeidsstyrken. Sammen med en registrert relativt stor beholdning av ledige stillinger siden 1997 indikerer dette en del mistilpasning på arbeidsmarkedet. Uten forholdsvis moderate næringsmessige omstillinger sammenlignet med tidligere, hadde disse problemene trolig vært enda større. Endringer på utdanningsiden for å motvirke tidligere ubalanser har også bidratt til å holde mistilpasningsproblemene i sjakk. En liten økning i arbeidsledigheten gjennom 2001 samtidig som tilgangen på ledige stillinger har gått klart tilbake, indikerer avtakende press og mistilpasningsproblemer i løpet av det siste året.

Arbeidsstyrken er sammensatt av personer med ulik utdanning og kvalifikasjoner. Dersom tilbud og etterspørsel etter ulike typer arbeidskraft ikke vokser i takt, kan bl.a. mangelen på arbeidskraft i noen sektorer bli så stor at lønnsveksten tiltar selv om det fortsatt er mange arbeidsledige ellers i økonomien. Mangel på enkelte typer utdannet arbeidskraft kan dessuten begrense gjennomføringen av høyt prioriterte oppgaver i samfunnet. Derfor er det viktig å ha oversikt over eventuelle ubalanser i arbeidsmarkedet, og hvordan de kan utvikle seg i årene fremover. Slik kunnskap kan bl.a. være til hjelp for myndighetenes tilpasning av kapasiteten i ulike utdanningsinstitusjoner.

Nils Martin Stølen er forskningsleder i Statistisk sentralbyrå, Gruppe for offentlige finanser (nils.martin.stolen@ssb.no).

Modellverktøyet for fremskrivingene av arbeidstilbudet

Fremskrivingen av tilgangen på ulike kategorier av arbeidskraft etter utdanning er basert på den demografiske mikrosimuleringsmodellen MOSART (se Fredriksen 1998). I beregningene er endringen i antall yrkesaktive personer med en gitt utdanning fastlagt av tilgangen på nyutdannede, mens det er avgang på grunn av videreutdanning, overgang til trygd eller tilbaketrekking fra yrkesaktivitet av andre grunner. Tallet på elever og studenter er nå basert på anslag på overgangstilbøyeligheter til og fra ulike utdanninger i 1999. I den forrige fremskrivingen presentert i Stølen (1999) var disse studietilbøyelighetene basert på observasjoner fra 1993. Selv om det var forsøkt å ta hensyn til opplysninger om utdanningsutviklingen fremover for de gruppene som ble presentert i analysen, bidro tiden som var gått frem til analysen i 1999 at utdanningsfremskrivingene var preget av en del usikkerhet.

De store endringene i utdanningssystemet det siste tiåret i kombinasjon med endringer og svakheter i utdanningsstatistikken tilsier likevel, til tross for oppdateringen, at det fortsatt er en betydelig usikkerhet med de presenterte utdanningsfremskrivingene. Dette har sammenheng med:

- Endringene som fant sted i forbindelse med utdanningsekspløsjonen fra 1988 og frem til begynnelsen av 1990-tallet har foreløpig ikke helt stabilisert seg.
- Det samme gjelder effektene av Reform 94.
- Som en følge av større frihet i valg av utdanning, har utdanningsatferden i løpet av det siste tiåret blitt mindre målrettet.
- Endringer i utdanningsstandarden fra og med 1999 har midlertidig gjort det vanskeligere å analysere utdanningsoverganger.
- Analyser av utdanningsoverganger har også blitt vanskeliggjort av svikt i innrapporteringen av klassetrinnsopplysninger for flere sentrale utdanninger.

Foruten de nevnte problemene med utdanningsfremskrivingene er det også en begrensning med tilbudsfremskrivingene i MOSART at de utelukkende er basert på demografiske kjennetegn. Økonomiske forhold som kan tenkes å påvirke yrkesdeltakingen til ulike grupper, er ikke ivarettatt. Det er imidlertid tilfellet i makromodellen MODAG (se Cappelen 1992) der yrkesdeltakingen for en grov gruppering av befolkningen etter kjønn og alder (men ikke utdanning) blant annet blir påvirket av arbeidsledigheten og av lønnsforholdene. Det samlede arbeidstilbudet er derfor fremskrevet med MODAG, mens resultatene fra MOSART benyttes til å fordele arbeidstilbudet på ulike utdanningskategorier.

Fremskrivingene må brukes med varsomhet

For å oppnå større innsikt i disse spørsmålene, har Statistisk sentralbyrå utviklet et beregningsopplegg som fremskriver tilbud og etterspørsel for ulike typer arbeidskraft fordelt på utdanning. Opplegget er utformet som en ettermodell til SSBs makroøkonomiske og demografiske modeller, og gir derfor et bilde som er konsistent med fremskrivinger med disse modellene. Usikkerhet om den makroøkonomiske utviklingen, politiske prioriteringer, endringer i de enkelte sektorets etterspørsel etter ulike typer arbeidskraft samt endringer i utdanningstilbøyelighetene, tilsier likevel at resultatene må tolkes med varsomhet. Sysselsettingens sammensetning i de ulike næringer kan f.eks. påvirkes av tilgangen på personer med ulik utdanningsbakgrunn, og forventede ubalanser i arbeidsmarkedet kan påvirke valg av utdanningsstype og -nivå. Fremskrivingene må derfor tolkes som anslag på hva som kan skje i arbeidsmarkedet under bestemte forutsetninger, og ikke som prognoser for ledighetsutviklingen for ulike typer arbeidskraft. I viktige offentlige sektorer som helse- og sosialsektoren og undervisningssektoren vil politiske prioriteringer ha stor direkte betydning både for tilbud og etterspørsel for ulike typer arbeids-

kraft. På disse områdene er det derfor utviklet et mer detaljert planleggingsverktøy for bruk i de aktuelle departementene.

De forrige fremskrivingene av tilbud og etterspørsel for ulike typer arbeidskraft ble publisert i Stølen (1999). I løpet av 2001 er det foretatt en omfattende oppdatering av modellgrunnlaget. Dette gjelder:

- Nye tilbudsfremskrivinger basert på oppdaterte og forbedrede forutsetninger om valg av utdanning.
- Nye makroøkonomiske beregninger av betydning for etterspørselen etter arbeidskraft i ulike sektorer.
- Oppdaterte opplysninger om hvordan sysselsettingen i hver sektor er sammensatt på ulike utdanningsgrupper.
- Avstemming av tilbuds- og etterspørselssiden etter hvordan arbeidsledigheten var sammensatt etter utdanning i 1999 (mot 1997 i Stølen (1999)).

Det har skjedd relativt store endringer i utdanningssystemet i løpet av det siste tiåret. Av forholdene nevnt over er det derfor oppdateringen av til-

budsfremskrivningene som har hatt størst betydning for resultatene for flere av utdanningsgruppene.

Fortsatt økning i tilbudet av arbeidskraft

Fremskrivningen av arbeidstilbudet for hovedkategoriene av utdanning er gjengitt i tabell 1. Når en ser bort fra vernepliktige og utlendinger i utenriks sjøfart, er arbeidstilbudet anslått til å vokse med 147 000 personer, eller 6,3 prosent, fra 2000 til 2010. Som det går frem av tabell 4 hvor utviklingen fra 1997 (som var utgangsåret forrige gang) til 2010 er sammenlignet mellom den siste og nåværende fremskrivningen, er anslaget for utviklingen i det samlede arbeidstilbudet ikke nevneverdig endret. Over halvparten av veksten i arbeidstilbudet frem til 2010 kan tilskrives demografiske faktorer og har sammenheng med fortsatt vekst i befolkningen i yrkesaktiv alder. Resten kan føres tilbake til en forutsetning om ytterligere økning i yrkesdeltakingen for kvinner og ungdom, men i langsommere tempo enn gjennom oppgangsperioden fra 1993 til 1998. Etter en økning i arbeidsstyrken på mer enn 30 000 personer i 1998, har avdempingen av veksttakten i norsk økonomi medvirket til at arbeidstilbudet bare er anslått til å vokse med i overkant av 10 000 personer i året i perioden 2000-2005. Dette er svakt i overkant av det som følger av demografiske forhold. En mulig tiltakende mangel på arbeidskraft fra rundt 2005 kan erfaringsmessig virke positivt på yrkesdeltakingen for kvinner og ungdom slik at veksten i arbeidsstyrken kan komme opp i mellom 15 000 og 20 000 personer per år fra 2005 til 2010.

Den sterke veksten i utdanningskapasiteten på universitetene og høyskolene på begynnelsen av 1990-tallet er hovedårsaken til at arbeidstilbudet for gruppen med utdanning fra universitets-/høgskolenivå med lavere grad er anslått til å øke med 104 000 personer, eller over 20 prosent fra 2000 til 2010. Av tabell 4 går det imidlertid frem at anslaget nå er klart nedjustert siden forrige fremskrivning. Dette har sammenheng med reduserte studietilbøyeligheter på universitet og høyskoler fra 1993 til 1999, og det har også gitt utslag i et redusert anslag for veksten i arbeidstilbudet fra gruppen med den høyeste universitets-/høgskoleutdanningen. For denne utdanningsgruppen er arbeidsstyrken anslått å øke med 30 000 personer, eller 24 prosent, fra 2000 til 2010.

Av enkeltutdanninger ventes den relativt sterkeste veksten å finne sted blant personer med utdanning i samfunnsfag på høyeste nivå fra universitetene, men utdanningstilbøyeligheten har avtatt noe siden forrige fremskrivning. Også for de humanistiske fagene, naturfag og sykepleierutdanning ventes en betydelig vekst. Arbeidstilbudet for ingeniørene er noe oppjustert siden forrige fremskrivning, men veksten ventes fortsatt å bli relativt svak.

For personer med utdanning fra videregående skole kan arbeidstilbudet øke med om lag 192 000 personer fra 2000 til 2010 og komme godt over 1 million. En oppjustering av utdanningstilbøyeligheten på dette trinnet sammenlignet med forrige fremskrivning har sammenheng med Reform 94, og har blant annet gitt seg utslag i klart flere med utdanning innen industri og håndverksfag.

	1995	2000	2005	2010
I alt¹	2 169	2 335	2 389	2 482
Grunnskole/videregående grunnkurs	854	737	613	516
Videregående skole, 2-3 år	718	872	962	1064
Universitet/høgskolenivå t.o.m. 4 år	442	510	561	614
Universitet/høgskolenivå over 4 år	109	124	140	154
Uoppgitt	47	91	113	134

¹ Utenom vernepliktige og utlendinger i utenriks sjøfart.
Kilde: Statistisk sentralbyrå.

Utdanningstilbøyeligheten for hjelpepleiere og omsorgsarbeidere har imidlertid gått klart tilbake med den konsekvens at arbeidstilbudet for denne gruppen etter hvert kan flate ut ettersom mange nærmer seg pensjonsalderen. Tallet på personer i arbeidsstyrken med bare grunnskoleutdanning er klart nedadgående etter hvert som de eldste når pensjonistenes rekke og de fleste unge nå fullfører videregående skole. Svakheter i rutinene med å tilordne utdanningsnivå til innvandrerne i MOSART-modellen medfører en økning i tallet på personer med uoppgitt utdanning etter hvert som innvandrerbefolkningen vokser i omfang. Dette bidrar til økt usikkerhet rundt fordelingen av arbeidstilbudet etter utdanning.

Redusert sysselsetting i industri og primærnæringer

Fremskrivingene av etterspørselen etter arbeidskraft som er gjengitt i tabell 2, er basert på beregninger med SSBs makroøkonomiske modell MODAG høsten 2001. For de nærmeste årene er det lagt til grunn relativt svake etterspørselsstimulanser fra utlandet på grunn av en beskjeden vekst i verdensøkonomien. Sammen med forverret konkurransevne og nedgang i oljeinvesteringene fører dette til en svak utvikling for industrien, og produktivitsvekst bidrar i tillegg til nedgang i industrisysselsettingen. Sysselsettingen i primærnæringene ventes fortsatt å gå tilbake. Veksten i bygge- og anleggsvirksomheten ventes å bli forholdsvis moderat slik at sysselsettingen kan holde seg noenlunde uendret. Det samme gjelder for innenriks samferdsel og varehandel.

Vekst i offentlig og privat tjenesteyting

Som i det tiåret vi har bak oss, ventes den sterkeste sysselsettingsveksten i årene fremover å finne sted innen annen privat tjenesteyting¹ og offentlig forvaltning. Dette har blant annet sammenheng med den vedtatte handlingsregelen om bruk av oljeinntektene. Det er en politisk avveining i hvilken grad de økte oljeinntektene skal tas i bruk i form av økt offentlig forbruk og investeringer kontra skattelettelser som i særlig grad vil stimulere utviklingen i privat tjenesteyting. Som en følge av blant annet allerede vedtatte reformer innenfor helse- og sosialsektoren, er det lagt til grunn en klar vekst i offentlig sektor frem til 2005. Nåværende regjeringens prioritering til å ta i bruk oljeinntektene i form av skattelettelser vil sammen med økte real-lønninger etter hvert bidra til at veksten i husholdningenes konsum tar seg opp. Dette medvirker til å stimulere veksten i privat tjenesteyting. Som i fremskrivingene presentert to år tilbake, er det lagt til grunn en noenlunde

parallel vekst i annen privat tjenesteyting og offentlig forvaltning det nærmeste tiåret. Den økte veksten i privat tjenesteyting er også den viktigste årsaken til at den samlede sysselsettingen i de siste beregningene er anslått å vokse noe sterkere enn det som ble anslått forrige gang. I alt ventes sysselsettingen å øke med 150 000 personer fra 2000 til 2010. Dette er litt sterkere enn veksten i arbeidsstyrken slik at arbeidsledigheten går svakt ned.

Tabell 2. Fremskriving av arbeidsstyrke, arbeidsledighet og sysselsetting. 1 000 personer

	1995	2000	2005	2010
Arbeidsstyrke ¹	2 213	2 373	2 424	2 518
Arbeidsledighet	107	81	74	75
Sysselsatte ¹	2 106	2 293	2 350	2 443
- Primærnæringer	94	94	86	80
- Industri	304	308	286	275
- Olje og utenriks sjøfart	63	67	64	61
- Bygge- og anleggsvirksomhet, kraftforsyning	122	142	138	137
- Varehandel	295	322	322	317
- Innenriks samferdsel	147	159	162	162
- Annen privat tjenesteyting	420	489	520	566
- Offentlig forvaltning	650	711	772	844

¹Inklusive vernepliktige og utlendinger i utenriks sjøfart.
Kilde: Statistisk sentralbyrå.

Etterspørsel etter ulike utdanningskategorier

Arbeidskraften i de ulike sektorene av økonomien består av personer med ulik utdanning, og sammensetningen varierer mellom næringer. En vridning i næringssammensetningen som omtalt foran, vil derfor i seg selv bidra til endringer i behovene for ulike typer arbeidskraft. I tillegg kan det finne sted vridninger i sammensetningen innenfor hver sektor.

Beregningene tar utgangspunkt i utdanningsfordelingen av de sysselsatte i 1999. I løpet av de siste 20 årene har andelen av de sysselsatte med videregående og høyere utdanning vært i klar vekst i de fleste næringer. Det er lagt til grunn at veksten i disse andelene vil fortsette, men det er en betydelig usikkerhet knyttet til hvor sterk denne veksten vil bli. I mange sektorer kan en stor del av arbeidsoppgavene utføres av litt ulike utdanningskategorier, og det er derfor en tendens til at sysselsettingens sammensetning blir påvirket av sammensetningen i tilgangen. I de siste årene har dette fenomenet spesielt gjort seg gjeldende for utdanningsgrupper på videregående nivå som følge av Reform 94. Sammenlignet med de forrige fremskrivingene er utviklingen i andelen med videregående fagutdanning i industrien og bygge- og anleggsvirksomheten justert opp i betydelig grad. Som vist i tabell 4, har det resultert i en klart større vekst i etterspørselen etter personer med utdanning fra videregående skole enn tidligere anslått, mens etterspørselen etter personer med bare grunnskoleutdanning går klart tilbake. Det har også vært en liten oppjustering av etterspørselsanslagene for personer med universitets- og høyskoleutdanning.

Økt behov for akademikere

Utviklingen i etterspørselen etter de ulike utdanningskategoriene er vist i tabell 3. Etterspørsel etter arbeidskraft med utdanning fra begge nivåene på universitet og høyskole er anslått å øke med over 30 prosent fra 2000 til 2010. Behovene ventes særlig å øke markert for sykepleiere og andre typer helsepersonell på grunn av reformene i helse- og sosialsektoren. Samtidig er det grunn til å regne med at utdannet personell vil gjennomføre en stadig større andel av oppgavene på bekostning av ufaglærte. Av annen arbeidskraft med utdanning fra universitet og høyskole ventes det også en betydelig vekst i behovene for personer med økonomisk/administrativ utdanning, samfunnsvitere, humanister og jurister. Det vil også være et klart behov for flere ingeniører og sivilingeniører, men den forventede svake utviklingen i industrien de nærmeste årene tilsier at etterspørselen ikke øker like mye som for gruppene nevnt over. Den anslåtte økte veksten i annen privat tjenesteyting er en medvirkende årsak til at etterspørselen etter både samfunnsvitere og jurister er oppjustert siden forrige fremskriving.

Ved å sammenholde fremskrivingene for tilbud og etterspørsel for ulike typer arbeidskraft er det mulig å få en indikasjon på mulige ubalanser som kan oppstå i fremtiden. Resultatene må imidlertid tolkes i lys av de forutsetningene som er lagt til grunn, og det kan være en betydelig usikkerhet om disse. Dersom det oppstår ubalanse i arbeidsmarkedet for en utdanningskategori, vil det i praksis tre i kraft motvirkende mekanismer.

	1995	2000	2005	2010
I alt¹	2 062	2 254	2 315	2 408
Grunnskole/videregående grunnkurs	798	702	577	487
Videregående skole, 2-3 år	685	837	926	1002
Universitet/høgskolenivå t.o.m. 4 år	432	512	590	672
Universitet/høgskolenivå over 4 år	107	124	141	162
Uoppgitt	41	79	82	86

¹ Utenom vernepliktige og utlendinger i utenriks sjøfart.
Kilde: Statistisk sentralbyrå.

Ved mangel på en type arbeidskraft vil personer med utdanning som ligger nært opptil, ofte bli tilsatt. Motsatt vil en kategori med utdannet arbeidskraft det er overskudd på, gå inn på beslektede områder eller områder hvor det ikke nødvendigvis kreves så langvarig utdanning. Ungdommens utdanningsvalg kan bli påvirket av utsikter til mulige ubalanser, og som nevnt innledningsvis, er et av formålene med beregningsopplegget at det skal være til hjelp for myndighetene ved fastsetting av studiekapasiteten på ulike områder. Ettersom slike mekanismer ikke er innarbeidet i beregningsopplegget, vil beregningene kunne gi et overdrevet bilde av ubalansene.

Godt samsvar mellom tilbud og etterspørsel for personer med høyere utdanning

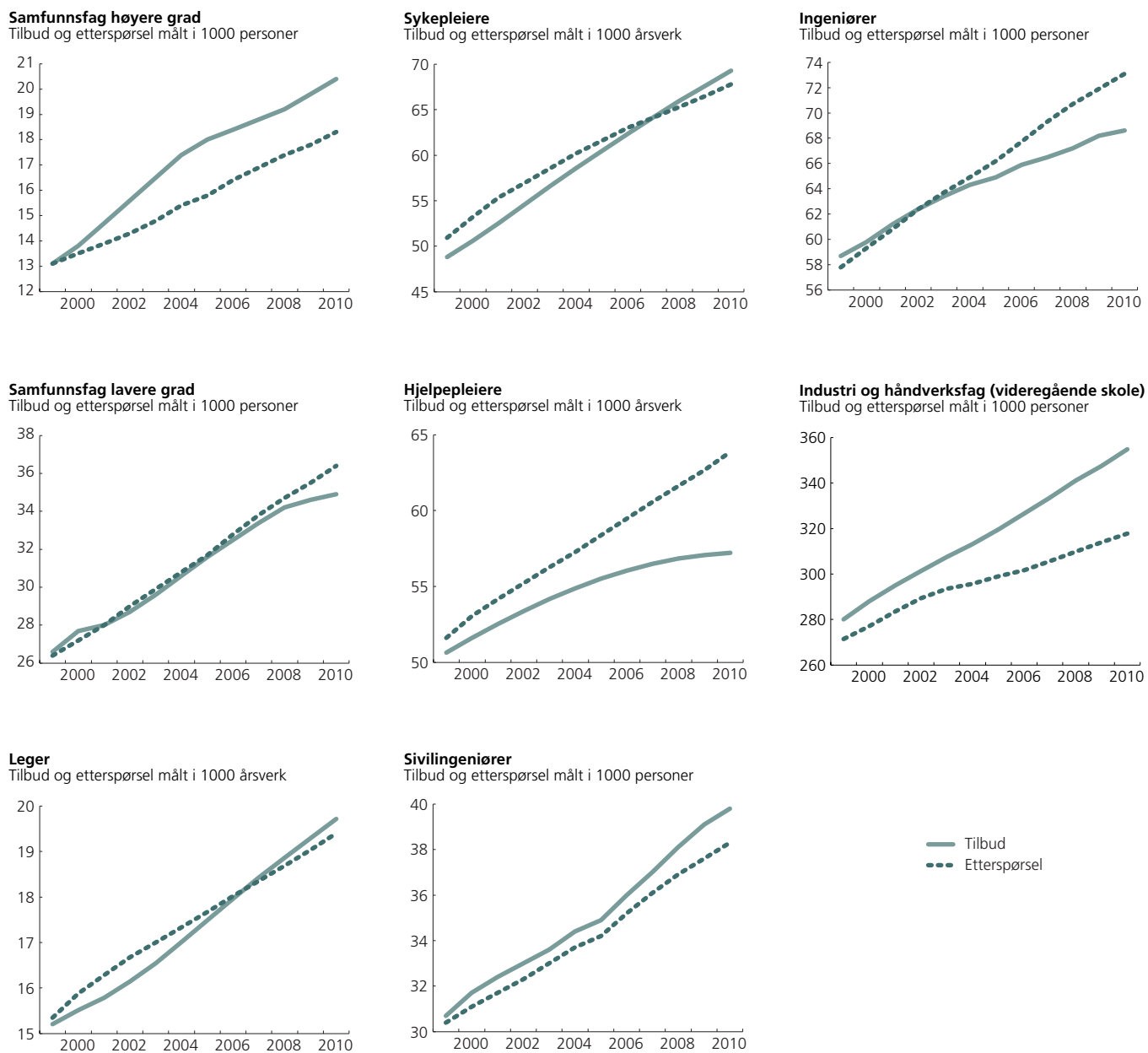
Ved å sammenholde tabellene 1 og 3 får vi et hovedinntrykk av de ubalansene som kan gjøre seg gjeldende på arbeidsmarkedet i de nærmeste årene. For å sammenligne med resultatene i forrige fremskriving som tok utgangspunkt i situasjonen i 1997, er endringen i hhv. tilbud og etterspørsel fra 1997 til 2010 også angitt i tabell 4. Mens det forrige gang var anslått et lite overskudd av personer med utdanning på lavere nivå fra universitet og høyskoler, er dette nå snudd til et underskudd. Dette har blant annet sammenheng med at studietilbøyeligheten for de aller fleste utdanningsgruppene på dette nivået er justert ned. For en del av gruppene som samfunnsvitere (vist i figur 1), jurister og humanister er etterspørselen i tillegg justert opp. Dette har i første rekke sammenheng med de økte vekstanslagene for annen privat tjenesteyting. Usikkerheten tatt i betraktning, ser det derfor ut som om arbeidsmarkedet for både samfunnsvitere, humanister og jurister kan utvikle seg noenlunde i balanse de nærmeste årene. For juristene og humanistene er imidlertid usikkerheten rundt utdanningsfremskrivingene så stor at vi har valgt å la være å presentere figurer.

Fremskrivingene av arbeidsmarkedssituasjonen for ulike typer helsepersonell er basert på et mer detaljert opplegg enn for de andre gruppene og er blant annet omtalt i Stølen og Rogdaberg (1999). Oppdaterte fremskrivninger for en del av gruppene er publisert i Statistisk sentralbyrå (2001). Foruten mulighetene til å gå mer detaljert til verks både når det gjelder inndeling i utdanning og aktivitetsområder i dette opplegget, er det også mulig å styre utdanningsforutsetningene mer eksplisitt enn i det generelle opplegget. En slik fastsettelse av utdanningen er relevant for de fleste universitets- og høyskoleutdanningene rettet inn mot helse- og sosialektoren da tallet på nye kandidater i stor grad har vært bestemt av utdanningskapasiteten samtidig som det har vært en forholdsvis liten overgang i forhold til andre utdanningsretninger. En opptrapping av studiekapasiteten for leger og sykepleiere for å motvirke dagens underdekning er derfor innarbeidet i beregningsopplegget. Etter hvert som de større kullene kommer ut i arbeidsmarkedet kan underskuddet derfor bli redusert. Det rår imidlertid en viss usikkerhet om hvor sterkt etterspørselen etter leger og sykepleiere vil vokse. Spesielt gjelder det økningen i behovene for disse gruppene ved sykehuse- ne. Til tross for klar vekst i helsesektoren og erstatning av ufaglært personell med arbeidskraft med høyere utdanning, indikerer beregningene at det også kan bli overskudd på enkelte utdanningsgrupper. Dette gjelder i første rekke fysioterapeuter, barnevernspedagoger og sosionomer hvor det har funnet sted en kraftig økning i studiekapasiteten i løpet av det siste tiåret.

For få hjelpepleiere

For hjelpepleiere og omsorgsarbeidere indikerer fremskrivingene derimot at det etter hvert kan oppstå en betydelig underdekning. Dette skyldes at tallet på personer som gjennomfører denne typen utdanning har gått tilbake i de siste årene samtidig som mange eldre arbeidstakere innenfor yrkesgruppen faller for aldersgrensen. Det er derfor bare anslått en svak økning i tilbudet av arbeidskraft fra personer utdannet som hjelpepleiere og omsorgsarbeidere. Sammen med en forventet klar vekst i etterspørselen innebærer dette etter hvert en betydelig underdekning. Et stykke på vei kan denne underdekningen dekkes av andre grupper.

Figur 1. Utviklingen i tilbud og etterspørsel for ulike typer arbeidskraft 1999-2010

Kilde: Statistisk sentralbyrå.

Også mangel på ingeniører

Som for hjelpepleierne har utdanningstilbøyeligheten for ingeniører vist en svak utvikling de siste årene og har resultert i lavere kandidatkuall enn for noen år tilbake. Samtidig er det relativt store ingeniørkuall som nærmer seg pensjonsalderen. I fremskrivingen presentert i 1999 ble det anslått at tilgangen på ingeniører var i ferd med å flate ut. I de siste fremskrivingene er utdanningstilbøyelighetene noe oppjustert, men fortsatt ventes det bare en beskjeden vekst i tilgangen på ingeniører i årene fremover. Den svake økonomiske utviklingen for industrien og en moderat utvikling for bygge- og anleggsvirksomheten de nærmeste årene var innarbeidet i forrige fremskriving slik at utviklingen i etterspørselen etter ingeniører er uendret fra den gang. Det er i første rekke forutsetninger om en stadig større andel ingeniører i de fleste sektorer som bidrar til klar vekst i etterspørselen. Med den beskjedne utviklingen i tilbudet ser det fortsatt ut til å bli mangel på ingeniører, men ikke så stor som anslått i forrige runde. Etterspørselen etter sivilingeniører er påvirket av de samme forholdene som for ingeniører og er uendret siden forrige fremskriving. På tilbudssiden er utdanningstilbøyelighetene justert noe ned slik at arbeidsmarkedet for sivilingeniørene også ser ut til å utvikle seg noenlunde i balanse i årene fremover.

Økt tilgang på personer med videregående fagutdanning

Konjunkturoppgangen i norsk økonomi fra 1993 til 1998 bidro til en klar økning i etterspørselen etter arbeidskraft med videregående fagopplæring rettet inn mot industri og bygge- og anleggsvirksomhet, og det ble registrert mangel på enkelte typer arbeidskraft. Allerede ved fremskrivingen fra 1999 ble det påpekt at den forventede svakere utviklingen for industrien kunne snu dette bildet. Dessuten har utdanningstilbøyeligheten for denne fagretningen blitt ytterligere oppjustert sammenlignet med den forrige fremskrivingen på basis av observasjoner av hvordan Reform 94 har slått ut. Økt utdanningstilbøyelighet bidrar sammen med en moderat vekst i etterspørselen til at fremskrivingene viser et klart overskudd for denne utdanningsgruppen. Når tilgangen på fagutdannet arbeidskraft øker så sterkt som den gjør, er det imidlertid grunn til å tro at det også er med på å påvirke etterspørselens sammensetning. Dette gjenspeiler seg også i den observerte utviklingen fra 1997 til 1999 hvor andelen med fagutdanning i industrien og bygge- og anleggsvirksomheten har økt markert, og klart mer enn det som ble forutsatt. Derfor er forutsetningene om etterspørselens sammensetning for denne utdanningsgruppen endret i betydelig grad, ikke bare for årene 1998 og 1999, men også videre fremover. Det beregnede overskuddet kan derfor ikke uten videre betraktes som et mistilpasningsproblem. Det er mange

ufaglærte i industrien og bygge- og anleggsvirksomheten som må erstattes i de nærmeste årene etter hvert som de når aldersgrensen. Mye kan tyde på at den praksisen en tidligere fikk på arbeidsplassen nå er erstattet av formell utdanning.

Tabell 4 viser at nedgangen i både tilbud og etterspørsel for personer med grunnskoleutdanning frem til 2010 nå er anslått å bli sterkere enn det som var tilfellet i forrige runde. Den forsterkede nedgangen på

Tabell 4. Sammenligning mellom forrige og nåværende fremskriving av utviklingen fra 1997 til 2010 i tilbud og etterspørsel for arbeidskraft, etter hovedgruppe av utdanning. Endring i 1000 personer

	Tilbud		Sysselsetting	
	Forrige	Nåværende	Forrige	Nåværende
I alt	214	220	203	237
Grunnskole/videregående grunnkurs	-264	-303	-193	-286
Videregående skole, 2-3 år	210	273	161	241
Universitet/høgskolenivå t.o.m. 4 år	180	144	185	209
Universitet/høgskolenivå over 4 år	52	42	43	50
Uoppgitt	37	64	7	23

Kilde: Statistisk sentralbyrå.

etterspørselssiden er større enn på tilbudssiden. Men ettersom modellsystemet er utformet slik at alle svakheter for de andre gruppene blir motsvart av tilsvarende feil for gruppen med grunnskoleutdanning, bidrar dette til større usikkerhet i anslagene for denne gruppen enn for de andre. Den sterke økningen i tallet på personer med uoppgitt utdanning i tilbudsfremskrivningene er også med på å understreke usikkerheten.

Spådommer kan gjøres til skamme

Fremskrivningene av tilbud og etterspørsel for ulike typer arbeidskraft indikerer denne gangen en balansert utvikling for flere sentrale utdanningsgrupper. Det gjelder grupper som samfunnsvitere, humanister og jurister, men også leger, sykepleiere og sivilingeniører. Lav rekruttering til utdanning av hjelpepleiere og ingeniører fremhever disse to gruppene som utdanninger det kan bli mangel på i årene fremover. Økt utdanningstilbøyelighet i videregående fagopplæring fører sammen med en svak utvikling i industrien, til at det kan bli overskudd av personer med denne utdanningen.

Det er viktig å huske at resultatene er avhengige av de forutsetningene som er lagt til grunn. I tillegg til at konjunkturutviklingen og vektleggingen av offentlig versus privat tjenesteyting kan gi klare utslag i behovene for enkelte typer arbeidskraft, ligger den største usikkerheten i forutsetningene om uendrede utdanningstilbøyeligheter innen ulike fagfelt og endringene i etterspørselens sammensetning. Fremskrivningene kan derfor ikke tolkes som prognoser for ubalansene i arbeidsmarkedet. Når ubalanse oppstår, kan det også lede til politiske tiltak og aktivisering av mekanismer som bidrar til å gjenopprette balansen. Et av formålene med de presenterte fremskrivningene er nettopp at de skal bidra til dette. Samtidig er det viktig med en kritisk vurdering av forutsetningene som ligger til grunn for beregningene.

1. Omfatter bl.a. finansiell tjenesteyting, forretningsmessig tjenesteyting, privat undervisning, private helse- og sosialtjenester, hotell- og restaurantvirksomhet, kulturell tjenesteyting og ideelle organisasjoner.

Referanser

Cappelen Å. (1992): "MODAG: A Medium Term Macroeconometric Model of the Norwegian Economy". I L. Bergman og Ø. Olsen (red.): *Nordic Macroeconometric Models*, North Holland.

Fredriksen, D. (1998): *Projections of Population, Education, Labour Supply and Public Pension Benefits. Analyses with the Dynamic Microsimulation Model MOSART*. Sosiale og økonomiske studier **101**. Statistisk sentralbyrå.

Stølen N.M. og Rogdaberg, G. (1999): Tilbud og etterspørsel for ulike typer helsepersonell. *Økonomiske analyser 2/99*, s. 16-22. Statistisk sentralbyrå.

Stølen, N.M. (1999): Tilbud og etterspørsel for ulike typer arbeidskraft. *Økonomiske analyser 7/99*, s. 3-9. Statistisk sentralbyrå.

Statistisk sentralbyrå (2001): Valgaktuelt: Arbeidsmarkedssituasjonen for helsepersonell. [Http://www.ssb.no/emner/00/01/10/valgaktuelt/art-2001-08-30-01.html](http://www.ssb.no/emner/00/01/10/valgaktuelt/art-2001-08-30-01.html).

Om valgundersøkelsene

I avisene kan man til enhver tid lese om hvilke partier som går opp og ned på meningsmålingene. Disse fremstillingene gir bare øyeblikks fremstillinger av velgernes vandring. Skal vi si noe om hva som rører seg i folkedypet på lengre sikt, trenger vi langsiktige og omfattende undersøkelser. Til dette formålet har vi valgundersøkelsene. Det norske valgforskningsprosjektet ble startet allerede i 1957 av Stein Rokkan og Henry Valen (Valen og Aardal 1994). Siden 1977 har Institutt for Samfunnsforskning (ISF) og Statistisk sentralbyrå (SSB) samarbeidet om undersøkelsen.

Øyvind Kleven og
Tor Morten Normann

Finnes det klasser i Norge?

Det var Norsk Gallup som foretok intervjuene for valgforskerne fra 1957 og frem til 1973. Statistisk sentralbyrå opprettet sin egen intervjuenhet først i 1966. I forbindelse med stortingsvalget i 1969 ble det planlagt et samarbeid mellom valgforskerne og SSB om en valgundersøkelse. Samarbeidet strandet imidlertid på spørsmålet om det fantes klasser i Norge. Henry Valen ønsket å stille spørsmål om hvilken klasse man identifiserte seg med, mens Byråets menn mente at klasse ikke var et relevant inndelingskriterium i Norge (Lie og Roll-Hansen 2001:380-381). Det endte derfor med at Statistisk sentralbyrå gjennomførte egne undersøkelser i 1969 og 1973. Først i 1977 kom SSB og ISF til enighet, og siden den gang har ISF stått for den faglige utformingen av spørsmålene og tatt seg av de grundige analysene, mens SSB har trukket utvalget, gjennomført intervjuene og bidratt med intervjufaglig kompetanse.

Hvor mange og hvem spør vi?

Siden 1977 har vi ved hvert valg forsøkt å intervju 3 000 norske statsborgere mellom 18 og 79 år. Kriteriet for å bli trukket ut er at man står oppført i manntallet. Vi oppnår intervju med rundt 70 prosent av disse, slik at vi står igjen med litt over 2 000 personer. For hvert valg merker vi at flere ikke ønsker å la seg intervju. Vi må derfor hele tiden utarbeide nye strategier for å nå folk for å overtale og motivere dem til å bli med i valgundersøkelsen.

Alle blir intervjuet i forbindelse med to valg

For å måle endringene i folks holdninger fra ett valg til et annet, blir alle personene forsøkt intervjuet ved to valg. Vi må derfor fylle på med nye for hvert valg, mens de som har vært med to ganger forsvinner ut. Dette kaller vi et roterende panel. Om lag 1 500 av de personene vi kontaktet i forbindelse med undersøkelsen i 2001, var også trukket ut for intervju i 1997. Og det var om lag 1 500 personer som ble trukket ut for første gang i 2001. De som var med i 1997 blir ikke kontaktet igjen, mens de som ble trukket ut på nytt i 2001 blir kontaktet i 2005. For at et slikt panel skal representerer et speilbilde av den norske befolkningen, må vi supplere panelet med noen nye personer. Vi trekker noen ungdommer som har fått stemmerett siden forrige valg, og noen innvandrere som også har fått stemmerett siden forrige valg. Disse inngår i panelet, selv om de strengt tatt ikke utgjør et ekte panel. På denne måten har vi mulighet til å følge utviklingen over tid. Blant annet har dette gitt bedre grunnlag for å forklare velgernes vandring

Øyvind Kleven er planlegger i Statistisk sentralbyrå, Seksjon for intervjuundersøkelser (oyvin.kleven@ssb.no).

Tor Morten Normann er planlegger i Statistisk sentralbyrå, Seksjon for intervjuundersøkelser (tor.morten.normann@ssb.no).

mellom ulike partier og endringer i partilandskapet, to av de mest fremtredende trekkene i norsk politikk de siste årene.

Valgkampen blir også studert

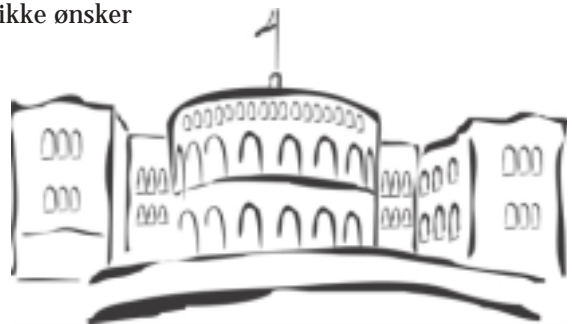
I de første valgundersøkelsene som ble gjennomført i USA på begynnelsen av 1940-tallet, var en svært opptatt av hvordan valgkampen påvirket velgerne. Stikk i strid med hva man ventet, fant man ut at valgkampen ikke hadde så veldig stor effekt på hvilket parti velgerne stemte på (Lazarsfeld m.fl 1944). I de første valgundersøkelsene i Norge ble derfor også valgkampen studert ved at en stilte folk spørsmål om hvilket parti de hadde tenkt å stemme på før valget, for så etter valget å spørre om hvilket parti de hadde stemt på. Resultatene viste i stor grad det samme som i USA, at folk i stor grad holdt fast ved sitt parti gjennom valgkampen.

Ved de siste valgene har man imidlertid sett at folk skifter parti under valgkampen i større grad enn tidligere. For å studere dette har vi i år tatt opp igjen tradisjonen med å intervju de samme personene før og etter valget for å få kunnskap om hvordan valgkampen påvirker velgerne, hvilke saker som er viktig for valgresultatet og når velgerne bestemmer seg for hvilket parti de skal stemme på – eller om de skal stemme i det hele tatt.

Hvordan spør vi?

Alle som blir trukket ut til å delta, mottar et brev fra SSB hvor det står at en intervjuer kommer til å ta kontakt i løpet av kort tid. SSB har om lag 130 intervjuere plassert rundt om i landet. Disse er utstyrt med bærbare pc-er. Siden 1995 brukes ikke lenger papirskjemaer av SSBs intervjuere. Intervjueren tar kontakt med respondenten (personen som er trukket ut) for å avtale et intervju. Vi ønsker primært å gjennomføre intervjuet hjemme hos respondenten i rolige og kjente omgivelser. Siden intervjuet i valgundersøkelsen tar om lag en time, synes de fleste dette tar for lang tid over telefon. Hvis respondenten foretrekker å ta det på telefon, gjør vi selvsagt det. Programmet på datamaskinen styrer intervjuet. Avhengig av hva intervjuobjektet svarer, styres de videre spørsmålene. For eksempel får en person som svarer at han/hun ikke stemte ved valget, spørsmål om hvorfor han/hun ikke stemte ved valget, mens en som stemte ved valget, får spørsmål om hvilket parti han/hun stemte. Tidligere forskning om intervjuing viser at en rekke forhold rundt intervjuet kan påvirke svarene intervjuobjektet gir. For eksempel er det vist at hvilken rekkefølge en leser opp spørsmål i, kan påvirke hva intervjuobjektet svarer. Dette er spesielt fremtredende ved spørsmål hvor en ber intervjuobjektet om å rangere partier eller politikere i forhold til hverandre. For å unngå slike systematiske rekkefølgeeffekter, er programmet konstruert slik at disse spørsmålene kommer opp i ulike kombinasjoner.

Spørsmål om politikk og valg er gjerne litt sensitivt og noe folk ikke ønsker å betro seg om med mindre de stoler på vedkommende. Det er derfor viktig at intervjuet foregår i rolige og trygge omgivelser. Intervjueren må stille spørsmålene på en balansert og nøytral måte. Det er også viktig at intervjuobjektet får ta den tiden de trenger for å svare. I tillegg er det viktig at den institusjonen intervjueren representerer nyter tillit, og at respondenten kan stole på at informasjonen som blir gitt, blir behandlet fortrolig.

Litteratur

Lazarsfeld, Paul, B. Berelson og H. Gaudet (1944): *The Peoples Choice*. New York, Columbia University Press.

Lie, Einar og Hege Roll-Hansen (2001): *Faktisk talt. Statistikkens historie i Norge*. Oslo: Universitetsforlaget.

Valen, Henry og Bernt Aardal (1994): «The Norwegian Programme of Electoral Research», *European Journal of Political Research* 25, 287-308.

En helt unik tidsserie

Siden mange av de samme spørsmålene går igjen fra valg til valg, representerer dette en unik tidsserie. Data samlet inn gjennom valgundersøkelsene har gjort det mulig å følge vandringer i velgermassen, hvilke saker som til enhver tid har vært aktuelle og hvordan ulike partier og politikere appellerer til ulike velgere. For forskere, media og allmennheten har valgundersøkelsen bidratt til økt kunnskap om norsk politikk og demokrati.

En del av et internasjonalt forskningsprogram

Den norske valgundersøkelsen er en del av det internasjonale forskningsprogrammet: The Comparative Study of Electoral Systems (CSES). CSES er et samarbeidsprogram av valgstudier på tvers av over femti land. Den består blant annet av en felles modul av spørsmål som stilles i alle landene. Her spørres det om hva en stemmer, vurdering av kandidater og partier, vurdering av økonomisk situasjon nå og i fremtiden og vurdering av valgsystemet. Dette gjør at vi kan sammenlikne den norske befolkningens valg-atferd og holdninger til politiske myndigheter med befolkninger i andre land.

Resultatene og dataene gjøres allment tilgjengelig

Etter at valgforskerne har analysert dataene, overføres datasettet i anonymisert form til Norsk Samfunnsvitenskapelige Datatjeneste i Bergen. Hovedfagsstudenter og forskere kan etter at dataene er frigitt, bruke dem til egne analyser.

Aldri har så mange skiftet parti

Nesten fire av ti velgere (37 prosent) skiftet fra ett parti til et annet mellom 1997 og 2001. Arbeiderpartiet hadde rekordlav lojalitet: Bare drøyt halvparten (56 prosent) av Ap-velgerne i 1997 holdt fast på partiet i 2001. Det var ingen dramatisk nedgang i valgdeltakelsen blant førstegangsvelgerne ved stortingsvalget i 2001. Nedgangen var faktisk større i aldersgruppene 22-25 og 26-29 år enn i de øvrige aldersgruppene.

De første resultatene fra den store velgerundersøkelsen som er gjennomført av Institutt for samfunnsforskning og Statistisk sentralbyrå foreligger nå. Halvparten av de intervjuede i 2001 var også med i valgundersøkelsen i 1997 og utgjør derfor et panel. Til forskjell fra valgdagsmålinger som benytter erindringsspørsmål om tidligere stemmegivning, har man i paneler opplysninger om tidligere stemmegivning som gir et mer pålitelig bilde av velgervandringene fra ett valg til det neste. En sammenligning av intervjupersonenes opplysninger om stemmegivning ved valget i 1997 og deres erindring om denne stemmegivningen fire år senere, viser at hele 29 prosent oppgir "feil" parti. For eksempel hevder en tredel av de som stemte Høyre i 2001 feilaktig at de også stemte Høyre i 1997!

*Bernt Aardal, Henry Valen
og Rune Karlsen*

Vandringene mellom partiene øker

Norsk politikk har vært preget av store velgervandringene siden midt på 1980-tallet. Som figur 1 viser, er vandringene totalt sett på samme nivå i 2001 som ved de to foregående stortingsvalgene: 44 prosent skiftet standpunkt – enten ved å skifte parti eller ved å vandre inn eller ut av hjemmesittergruppen. Holder vi hjemmesitterne utenfor, og ser på velgere som stemte ved begge de to siste valgene, ser vi at det er en markert økning av velgervandringene i den siste perioden. I alt 37 prosent av de som stemte i 1997 skiftet over til et annet parti i 2001. Nesten en tredel av disse vandringene skyldes tidligere Arbeiderpartivelgere som har gått over til andre partier.

Til sammenligning bidro overganger fra Arbeiderpartiet til andre partier med i underkant av 7 prosent av de totale velgervandringene fra 1993 til 1997. Tabell 1 viser skiftningene mellom partiene og inn og ut av hjemmesittergruppen mellom 1997 og 2001. Prosentueringsbasis i tabell 1 er alle velgere som inngår i panelet (grandtotalen).

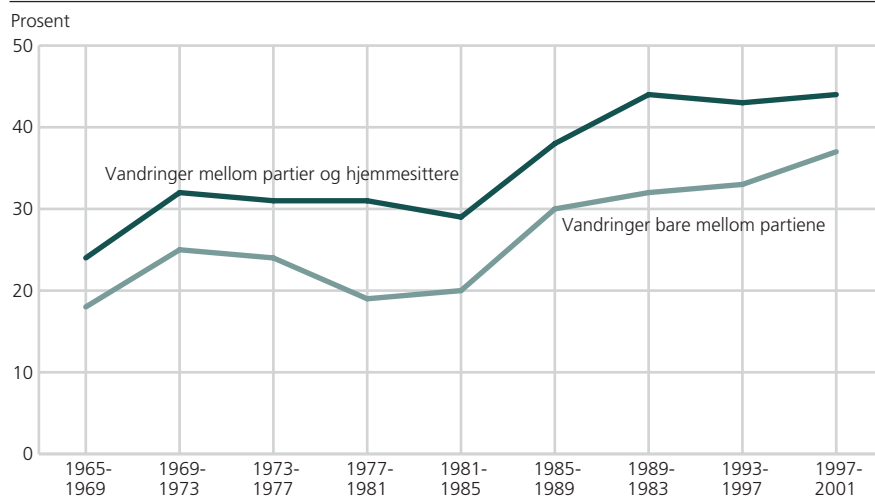
Følger man diagonalen i tabell 1 finner man andelen stabile velgere, det vil si velgere som har holdt fast på sitt standpunkt i 1997 og 2001. I 2001 utgjorde dette 56 prosent av velgerne. Av de som ble intervjuet ved begge valg satt i underkant av 7 prosent hjemme både i 1997 og 2001. Som kjent er valgdeltakelsen gjennomgående noe høyere i slike undersøkelser enn ved selve valget. Det er derfor rimelig å tro at andelen "permanente" hjemmesittere er noe høyere i virkeligheten. Ser vi på bruttopanelet, viser det seg at andelen som satt hjemme ved begge valg riktig nok er noe høyere (11 prosent), men andelen er likevel relativt beskjeden tatt i betraktning at valgdeltakelsen ved de siste valgene har vært betydelig lavere enn gjennomsnittet for stortingsvalg i etterkrigstiden.

Bernt Aardal er professor og forskningsleder for Valgforskningsprogrammet, Institutt for samfunnsforskning (bernt.aardal@isaf.no).

Henry Valen er professor og var med å starte Valgforskningsprogrammet, Institutt for samfunnsforskning (henry.valen@isaf.no).

Rune Karlsen er vitenskapelig assistent for Valgforskningsprogrammet, Institutt for samfunnsforskning (rune.karlsen@isaf.no).

Figur 1. Andel som har skiftet standpunkt fra ett valg til det neste. 1965-2001. Prosent

Kilde: Valgundersøkelsene.

Rekordlav lojalitet blant Ap-velgerne

En annen måte å studere velgerovergangene på er å ta utgangspunkt i de enkelte partienes velgere ved forrige valg for å se hvor de gjør av seg fire år senere. I tabell 2 ser vi at bare 56 prosent av Arbeiderpartiets 1997-velgere holdt fast på partiet i 2001 (andelen stabile velgere er uthevet i tabellen). Til sammenligning var 77 prosent av partiets 1993-velgere lojale i 1997, i et valg som resultatmessig var blant de aller dårligste siden 1930-årene. Det har med andre ord skjedd en dramatisk nedgang i Arbeiderparti-velgernes lojalitet frem mot det siste valget. Det er interessant at Arbeiderpartiet har mistet omtrent like mange velgere til Høyre (13 prosent) som til SV (10 prosent). Ytterligere 12 prosent av Arbeiderpartiets 1997-velgere satte seg hjemme i 2001. Det dårlige valgresultatet kan med andre ord ikke skyldes at alle tidligere Ap-velgere satte seg i sofaen.

SV og Høyre har de mest trofaste velgerne...

Det er ikke uventet valgets to seierherrer, SV og Høyre, som har de mest trofaste velgerne. 73 prosent av SVs 1997-velgere stemte også SV i 2001, skyhøyt over de 33 prosent tidligere SV-velgere som holdt fast på partiet i perioden 1993-1997. 69 prosent av Høyres 1997-velgere holdt fast på sitt parti fire år senere.

...og stor utskifting i KrF og FrP

Det er noe mer overraskende at det bak Fremskrittspartiets og Kristelig Folkepartis relativt gode valgresultater ligger en betydelig utskifting av velgere. Selv om FrP gjorde sitt nest beste valg noensinne, var det bare 47 prosent av partiets 1997-velgere som var lojale i 2001. Dette er en nedgang fra 65 prosent i perioden 1993-1997. FrP mistet en tredel av sine velgere til Høyre. Overgangen fra FrP til Høyre er for øvrig betydelig større i vårt panelmateriale enn i valgdagsmålingene, noe som skyldes at mange FrP-velgere hevder at de stemte på Høyre og ikke FrP i 1997. Også KrF mistet mange velgere, men de fordeler seg mer jevnt på de andre partiene. 15 prosent av KrF-velgerne har skiftet over til Høyre eller FrP, mens 12 prosent har skiftet over til enten SV, SP eller Ap. Til tross for at også KrF gjorde sitt nest beste valg noensinne, representerer dette valget en markant nedgang når det gjelder lojalitet blant tidligere velgere.

Tabell 1. Personer med stemmerett i 1997, etter stemmegivning i 1997 og 2001. Prosent¹

Parti 1997	Parti 2001										
	I alt	Ap	FrP	H	KrF	RV	SP	SV	V	Andre	Stemte ikke
I alt	100,0	19,1	8,1	20,3	12,3	0,8	5,8	11,5	4,2	2,3	15,7
Ap	27,5	15,3	0,5	3,5	1,3	-	0,3	2,7	0,4	0,1	3,4
FrP	10,1	0,3	4,7	3,2	-	0,1	-	0,1	-	0,4	1,2
H	13,7	0,7	0,7	9,5	0,7	-	-	0,1	0,7	0,1	1,2
KrF	14,2	0,7	0,9	1,3	7,8	-	0,4	0,5	0,7	0,3	1,6
RV	2,0	0,1	-	-	-	0,5	-	0,4	-	0,5	0,4
SP	8,1	0,1	0,4	0,4	0,9	-	4,0	0,9	0,3	0,4	0,5
SV	6,4	0,7	-	0,3	-	0,1	-	4,7	-	-	0,5
V	4,6	0,1	-	0,8	0,5	-	0,4	0,5	2,0	-	0,1
Andre	0,7	0,1	-	-	-	-	-	-	-	0,4	0,1
Stemte ikke	12,8	0,9	0,8	1,2	0,9	-	0,7	1,5	0,1	-	6,6
Antall svar	745	142	60	151	92	6	43	86	31	17	117

¹ Bare personer som var med både i 1997- og 2001-undersøkelsen, og som oppga stemmegivning, er tatt med i denne tabellen.

Kilde: Valgundersøkelsen 1997. Valgundersøkelsen 2001. Statistisk sentralbyrå og Institutt for samfunnsforskning.

Bare 55 prosent av 1997-velgerne holdt fast på KrF i 2001. I 1997 stemte, til sammenligning, hele 82 prosent av KrF-velgerne fra 1993 på partiet.

Den lave stabiliteten, også for partier som gjorde det relativt godt ved valget, som KrF og FrP, betyr at disse partiene må ha vunnet en god del nye velgere for å kompensere frafallet. Tabell 3 omfatter de samme velgerne som tabell 2, men prosentueringsretningen er her byttet om slik at det er lettere å se hvor stor relativ betydning tilsiget av velgere fra de ulike partiene har hatt. Nå tar vi utgangspunkt i de som stemte på hvert enkelt parti i 2001 og ser hvor de kom fra.

Av Fremskrittspartiets 2001-velgere kom 12 prosent fra KrF, mens 8 prosent kom fra Høyre og 7 prosent fra Arbeiderpartiet. For KrFs vedkommende, var 11 prosent tidligere Ap-velgere, 8 prosent hadde stemt på Senterpartiet, mens 5 prosent kom fra Høyre og 4 prosent fra Venstre. Det store tilsiget av nye velgere til SV reflekteres i at tidligere SV-velgere nå bare utgjør 41 prosent av alle velgere. Det største tilsiget av velgere kommer fra Arbeiderpartiet (23 prosent). Deretter følger Senterpartiet (8 prosent) og KrF og Venstre (begge 5 prosent). For Høyres vedkommende utgjorde tidligere Høyre-velgere 47 prosent av velgerskaren i 2001, mens 17 prosent var tidligere Ap-velgere og 16 prosent tidligere FrP-velgere. Høyre rekrutterer imidlertid betydelig færre tidligere hjemmesittere (6 prosent) enn SV (13 prosent). Selv om lojaliteten blant tidligere Arbeiderpartivelgere er rekordlav, utgjør denne gruppen likevel 80 prosent av partiets velgerskare i 2001. Dette avspeiler selvsagt den manglende rekrutteringen av nye velgere til partiet ved dette valget.

Nettogevinst for Høyre og nettotap for Arbeiderpartiet

Tabellene 2 og 3 viser at partiene både vinner og taper velgere til hverandre i mye større utstrekning enn det som fremgår av selve valgresultatet. Det avgjørende er likevel hvordan totalregnskapet ser ut; er det et nettotap eller en nettogevinst i forhold til det enkelte parti? For Høyre er bildet svært po-

Tabell 2. De ulike partiers velgere i 1997, etter parti i 2001 ("hvor 1997-velgerne gikk")¹

Parti 2001	Parti 1997										
	I alt	Ap	FrP	H	KrF	RV	SP	SV	V	Andre	Stemte ikke
I alt	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100
Ap	19	56	3	5	5	-	2	11	3	-	7
FrP	8	2	47	5	6	-	5	-	-	-	6
H	20	13	32	69	9	-	5	4	17	-	10
KrF	12	5	-	5	55	-	11	2	12	-	7
RV	1	-	1	-	-	-	-	2	-	-	-
SP	6	1	-	-	3	-	50	-	9	-	5
SV	12	10	1	1	4	-	11	73	12	-	12
V	4	1	-	5	5	-	3	-	44	-	1
Andre	2	-	4	1	2	-	5	-	-	-	-
Stemte ikke	16	12	12	9	11	-	8	8	3	-	52
Antall svar	745	205	75	102	106	15	60	48	34	5	95

¹ Bare personer som var med både i 1997- og 2001-undersøkelsen, og som oppga stemmegivning, er tatt med i denne tabellen.
Kilde: Valgundersøkelsen 1997. Valgundersøkelsen 2001. Statistisk sentralbyrå og Institutt for samfunnsforskning.

Tabell 3. De ulike partiers velgere i 2001, etter parti i 1997 ("hvor 2001-velgerne kom fra")¹

Parti 1997	Parti 2001										
	I alt	Ap	FrP	H	KrF	RV	SP	SV	V	Andre	Stemte ikke
I alt	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100
Ap	27	80	7	17	11	-	5	23	10	-	21
FrP	10	1	58	16	-	-	-	1	-	-	8
H	14	4	8	47	5	-	-	1	16	-	8
KrF	14	3	12	7	63	-	7	5	16	-	10
RV	2	1	-	-	-	-	-	3	-	-	3
SP	8	1	5	2	8	-	70	8	7	-	3
SV	6	3	-	1	1	-	-	41	-	-	3
V	5	1	-	4	4	-	7	5	48	-	1
Andre	1	1	-	-	-	-	-	-	-	-	1
Stemte ikke	13	5	10	6	8	-	11	13	3	-	42
Antall svar	745	142	60	151	92	6	43	86	31	17	117

¹ Bare personer som var med både i 1997- og 2001-undersøkelsen, og som oppga stemmegivning, er tatt med i denne tabellen.
Kilde: Valgundersøkelsen 1997. Valgundersøkelsen 2001. Statistisk sentralbyrå og Institutt for samfunnsforskning.

Om Valgundersøkelsen 2001

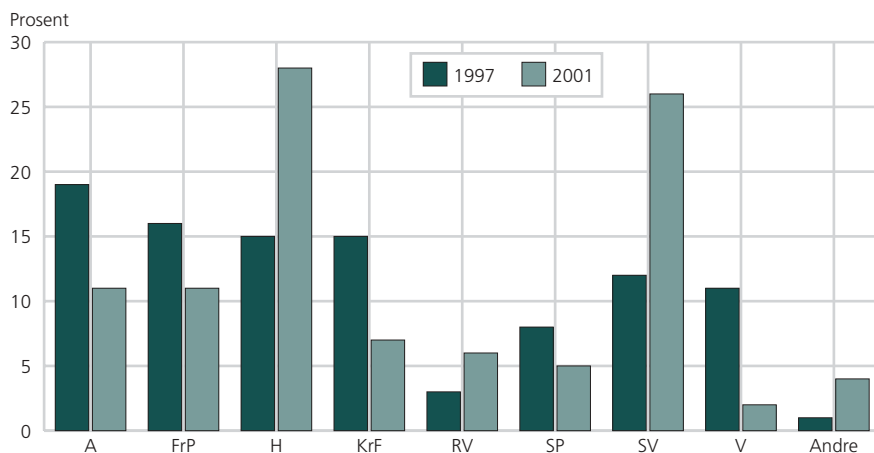
Bernt Aardal og Henry Valen har hatt det faglige ansvaret for valgundersøkelsen, mens Statistisk sentralbyrå har trukket utvalget og gjennomført intervjuingen. Utvalget består av 2 950 norske statsborgere i alderen 18 til 79 år. Etter stortingsvalget ble det gjennomført intervju med 2 052 personer, eller 69,6 prosent av utvalget. Rundt halvparten av utvalget deltok også i Valgundersøkelsen 1997. Opplysningene om bruttoutvalgets valgdeltakelse er hentet direkte fra valgmannstallet og er derfor svært pålitelige. Undersøkelsen er finansiert av Kommunal- og regionaldepartementet og Norges Forskningsråd. Hovedrapporten fra undersøkelsen vil bli publisert sommeren 2003. Vi viser for øvrig til Kleven og Normanns artikkel i dette nummeret av Samfunnsspeilet.

sitivt. Partiet har en nettogevinst i forhold til alle andre partier, spesielt til Arbeiderpartiet og Fremskrittspartiet. Høyre har derimot bare balanse – verken tap eller gevinst – i forhold til hjemmesitterne. Også Sosialistisk Venstreparti har nettogevinst i forhold til andre partier, med et lite unntak for Høyre. Arbeiderpartiet har på sin side nettotap til alle andre partier, også til hjemmesitterne. De største tapene er til Høyre, hjemmesitterne og SV. Utslagene for Venstre er naturlig nok ikke så store, men partiet har nettogevinst i forhold til KrF og Ap, og nettotap til SV, SP og Høyre. Senterpartiet har på sin side nettotap til SV, KrF, Høyre og FrP, mens de har en beskjeden gevinst i forhold til Ap, Venstre og hjemmesitterne. Tabellene 2 og 3 viser at Kristelig Folkeparti og Fremskrittspartiet hadde lav lojalitet blant sine tidligere velgere, til tross for at begge partier gjorde sine nest beste valg. Dette avspeiles også i nettoregnskapet. KrF har en nettogevinst i forhold til Ap og SP, men de har et nettotap til hjemmesitterne, FrP, Høyre og SV. Fremskrittspartiets tap til Høyre og hjemmesitterne blir derimot delvis kompensert av gevinst i forhold til KrF, SP og Ap. I forhold til Venstre er det balanse og et lite tap til SV.

Førstegangselgerne følger valg vinden

Førstegangselgerne er alltid gjenstand for spesiell oppmerksomhet fordi deres preferanser kan gi en pekepinn om den fremtidige utviklingen. De mest markante utslagene i 2001 er først og fremst at Arbeiderpartiet fortsetter å miste støtte blant de yngste velgerne, og er nå nede i 11 prosent oppslutning (se figur 2). Dette er mer enn en halvering av oppslutningen i forhold til valget i 1989. Sammenlignet med forrige valg er nedgangen klart større blant unge menn enn blant unge kvinner. Valgets vinnere, SV og Høyre, har ikke bare størst fremgang blant førstegangselgerne, men de er også omtrent jevnstore i denne gruppen. Til sammen stemte over halvparten av ungdom mellom 18 og 21 år på disse to partiene. Det er imidlertid interessant at både Kristelig Folkeparti og FrP taper terreng blant de yngste. Det samme gjør for øvrig Venstre og Senterpartiet. RV kan derimot notere seg en liten fremgang. For Kristelig Folkeparti representerte valget i 1997 et spesielt gjennombrudd blant unge kvinner. Interessant nok er oppslutningen fortsatt høy blant kvinner mellom 22 og 25 år (22 prosent), mens den er falt betydelig blant førstegangselgende kvinner (fra 18 prosent til 3 prosent).

Figur 2. Førstegangselgernes stemmegivning. 1997 og 2001

Kilde: Valgundersøkelsene.

Unge gutter mer blå enn jentene

Tabell 5 viser oppslutningen om de enkelte partiene i ulike aldersgrupper blant menn og kvinner. Selv om tallunderlaget er noe svakt når man deler opp aldersgruppene etter kjønn, får vi bekreftet et mønster som har gjort seg gjeldende ved tidligere valg, nemlig at unge jenter i større grad slutter opp om SV, Arbeiderpartiet og Kristelig Folkeparti, mens guttene i større grad stemmer på Høyre og FrP (tabell 5). For KrF representerte 1997-valget et vannskille ved at partiet fikk stemmene til nesten hver femte kvinne under 21

år. I 2001 er partiet imidlertid nede på sitt gamle nivå – med 3 prosents oppslutning - i denne velgergruppen. Samtidig holder KrF grepet på eldre kvinner. Hver fjerde kvinne over 60 år stemte på KrF i 2001. Vinnerne blant førstegangselgende kvinner er Sosialistisk Venstreparti med 39 prosent og Høyre med 27 prosent (tabell 5). For begge partier representerer dette en tredobling i forhold til forrige valg.

Flest eldre i KrF og FrP, flest unge i RV og SV

Tabell 6 viser aldersprofilen for hvert enkelt partis velgerskare. Halvparten av Arbeiderpartiets velgere er over 50 år, mens bare 10 prosent er under 30. Til sammenligning var fordelingen ved forrige stortingsvalg henholdsvis 37 prosent og 18 prosent. Også i Fremskrittspartiet er andelen eldre velgere gått opp (fra 38 til 53 prosent) og andelen yngre velgere gått ned (fra 23 til 14 prosent). Aldersprofilen i Høyre er derimot omtrent den samme som i 1997, og med en viss overvekt av velgere i gruppen mellom 30 og 50 år.

Den mest ungdommelige velgerskaren finner vi hos RV og SV. Tabell 5 viser også at ungdom under 30 år bare utgjør 15 prosent av de som har brukt stemmeretten sin. Dette aktualiserer spørsmålet om valgdeltakelsen i ulike grupper av befolkningen.

Ikke nedgang i valgdeltakelsen blant ungdom

Når det gjelder opplysninger om valgdeltakelse etter alder og kjønn, benytter vi bruttoutvalget i valgundersøkelsen, altså ikke bare de personene som er blitt intervjuet. Opplysningene er kontrollert mot det avkryssede manntallet. Totalt sett ligger valgdeltakelsen i bruttoutvalget svært nær den faktiske deltakelsen (77,2 prosent mot 75,5 prosent).

Tabell 7 bekrefter det velkjente mønster at valgdeltakelsen stiger med økende alder. Mens nesten 56 prosent av førstegangselgerne brukte stemmeretten sin, var andelen 84 prosent blant de over 60 år. Det mest interessante er likevel nivået på deltakelsen blant førstegangselgerne. Like etter valget ble

Tabell 4. Velgere i ulike aldersgrupper, etter parti. Prosent

Parti 2001	Aldersgruppe							
	I alt	18-21	22-25	26-29	30-39	40-49	50-59	60-79
I alt	100	100	100	100	100	100	100	100
Ap	22	11	15	17	20	21	26	26
FrP	11	11	10	10	9	8	10	15
H	26	28	22	31	29	27	29	20
KrF	13	7	14	8	14	13	10	18
RV	1	6	3	2	1	2	-	-
SP	6	5	2	5	5	6	6	7
SV	15	26	26	21	16	17	12	7
V	4	2	7	3	4	5	5	4
Andre	2	4	1	3	2	1	2	3
.....								
Antall svar	1 625	82	72	90	340	347	307	387

Kilde: Valgundersøkelsen 2001. Statistisk sentralbyrå og Institutt for samfunnsforskning.

Tabell 5. Velgere i ulike aldersgrupper blant menn og kvinner, etter parti. Prosent

Parti 2001	Aldersgruppe							
	I alt	18-21	22-25	26-29	30-39	40-49	50-59	60-79
Menn								
I alt	100	100	100	100	100	100	100	100
Ap	21	9	11	8	13	20	29	27
FrP	13	20	14	11	14	9	10	18
H	29	28	28	47	34	34	27	21
KrF	10	11	6	8	10	11	9	12
RV	2	4	3	5	2	2	-	-
SP	6	7	3	3	6	6	7	6
SV	11	15	23	10	13	12	10	8
V	5	2	9	3	6	4	6	5
Andre	3	4	3	5	2	2	2	3
.....								
Antall svar	815	46	35	38	157	169	173	197
Kvinner								
I alt	100	100	100	100	100	100	100	100
Ap	23	14	19	23	27	22	23	25
FrP	8	-	5	9	4	6	11	11
H	23	27	16	19	25	21	31	20
KrF	16	3	22	8	17	15	10	25
RV	1	8	3	-	1	2	-	-
SP	6	3	-	6	5	6	4	8
SV	17	39	30	29	19	21	16	5
V	4	3	5	4	2	5	4	3
Andre	2	3	-	2	1	-	2	3
.....								
Antall svar	810	36	37	52	183	178	134	190

Kilde: Valgundersøkelsen 2001. Statistisk sentralbyrå og Institutt for samfunnsforskning.

Tabell 6. Ulike partiers velgere, etter aldersgruppe. Prosent										
Aldersgruppe	Parti 2001									
	I alt	Ap	FrP	H	KrF	RV	SP	SV	V	Andre
Begge kjønn										
I alt	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100
18-21	5	3	5	5	3	24	4	9	3	9
22-25	4	3	4	4	5	9	1	8	7	3
26-29	6	4	5	6	3	10	4	8	4	9
30-39	21	20	18	23	22	19	19	23	19	14
40-49	21	20	15	22	21	38	23	25	23	14
50-59	19	22	19	21	13	-	20	16	23	17
60-79	24	28	34	19	33	-	29	11	21	34
Antall svar	1 625	357	170	428	215	21	93	236	70	35
Menn										
I alt	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100
18-21	6	2	8	5	6	-	6	8	2	9
22-25	4	2	5	4	2	-	2	9	8	4
26-29	5	2	4	8	4	-	2	4	2	9
30-39	19	12	20	22	19	-	19	21	23	17
40-49	21	20	14	24	22	-	21	22	17	17
50-59	21	30	16	20	19	-	25	18	25	18
60-79	24	32	33	17	28	-	25	18	23	26
Antall svar	815	168	108	239	83	12	48	94	50	23
Kvinner										
I alt	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100
18-21	4	3	-	5	1	-	2	10	3	-
22-25	5	4	3	3	6	-	-	8	7	-
26-29	6	6	8	6	3	-	7	10	7	-
30-39	23	26	13	24	23	-	20	24	13	-
40-49	22	21	18	20	21	-	25	27	30	-
50-59	17	16	24	22	10	-	13	15	20	-
60-79	23	25	34	20	36	-	33	6	20	-
Antall svar	810	189	62	189	132	9	45	142	30	12

Kilde: Valgundersøkelsen 2001. Statistisk sentralbyrå og Institutt for samfunnsforskning.

det spekulert i om nedgangen i valgdeltakelsen i forhold til forrige valg skyldtes et spesielt stort frafall blant de aller yngste. Selv om tabell 6 viser et noe lavere nivå for aldersgruppen 18-21 år i 2001 enn i 1997 (55,7 mot 58,9 prosent), er denne forskjellen ikke statistisk utsagnskraftig. Det er altså ikke noen dramatisk nedgang i valgdeltakelsen blant førstegangselverne. Nedgangen er faktisk noe større (og utsagnskraftig) i aldersgruppene 22-25 og 26-29 år enn i de øvrige aldersgruppene.

Forskjellen mellom kjønnene ser nå ut til å være nærmest utlignet sammenlignet med valget i 1997. Selv om vi kan spore nedgang både blant kvinner og menn, er nedgangen blant kvinner så pass mye sterkere at de mister det forspranget de hadde på mennene ved valget i 1997. Mens kvinner jevnt over hadde høyere valgdeltakelse enn menn i 1997, gjelder dette nå bare for de mellom 22 og 49 år. Valgdeltakelsen blant førstegangselverne synes å være høyere for menn enn for kvinner, men denne forskjellen er ikke utsagnskraftig. Blant de aller eldste, over 60 år, er imidlertid deltakelsen klart høyere blant menn enn blant kvinner.

Tabell 7. Valgdeltakelse i stortingsvalget i 2001 og 1997 blant personer mellom 18 og 79 år. Etter kjønn og alder. Prosent								
Kjønn	Aldersgruppe							
	I alt	18-21	22-25	26-29	30-39	40-49	50-59	60-79
2001 i alt	77,2	55,7	57,0	64,5	77,8	81,7	83,6	84,4
Menn	76,8	57,0	50,5	60,6	75,8	81,1	84,8	88,1
Kvinner	77,5	54,0	63,6	67,9	79,7	82,2	82,2	81,3
1997 i alt	81,3	58,9	65,7	77,2	80,1	85,6	87,9	86,7
Menn	79,4	49,5	62,7	72,1	78,6	84,1	86,9	87,9
Kvinner	83,3	70,1	68,7	82,4	81,5	87,4	89,0	85,6
Antall undersøkte								
i 2001 i alt	2 946	221	179	200	622	573	505	646
Menn	1 455	121	91	94	306	281	269	293
Kvinner	1 491	100	88	106	316	292	236	353

Kilde: Valgundersøkelsen 1997. Valgundersøkelsen 2001. Statistisk sentralbyrå og Institutt for samfunnsforskning, Statistisk sentralbyrå.

Norsk valgdeltakelse på 49. plass

I internasjonal sammenheng er ikke deltakelsen ved norske stortingsvalg spesielt høy; Norge kommer på 49. plass i en undersøkelse av valgdeltakelsen i verdens demokratier på 1990-tallet. Sammenlignet med våre nordiske naboer er deltakelsen i Norge markert lavere enn i Sverige, Danmark og Island – men høyere enn i Finland.

I historisk sammenheng har også den norske valgdeltakelsen gjennomsnittlig vært lavere enn valgdeltakelsen i Sverige og Danmark. Alle de nordiske landene opplevde en nedgang i den samlede valgdeltakelsen på 1990-tallet (selv om vi opplevde et oppsving i valgdeltakelsen i 1997). I Sverige opplevde man en sterk nedgang fra valget i 1994 til valget i 1998 hvor valgdeltakelsen sank med 6 prosentpoeng. Selv om valgdeltakelsen var på respektable 81,4 prosent, ble valget karakterisert som et katastrofevalg (Bennulf og Hedberg 1999). Den svenske valgdeltakelsen ligger likevel godt over den norske. I Danmark har ikke nedgangen i valgdeltakelse på 1990-tallet vært like stor som i Norge og Sverige. Sammenstilling av valgdeltakelsen i verdens demokratier på 1990-tallet, som viser at Norge ligger på en 49. plass¹, er foretatt av det svenske demokratiinstituttet IDEA.

Omtrent på EU-gjennomsnittet i europeisk sammenheng

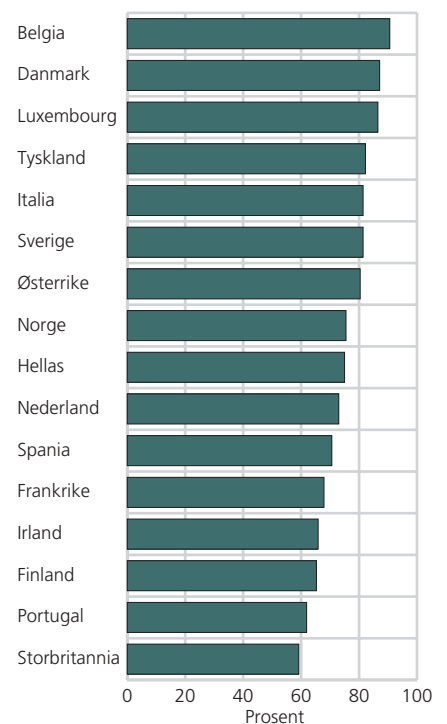
I europeisk sammenheng ligger den norske valgdeltakelsen omtrent på EU-gjennomsnittet. Sammenligningen gjelder sist avholdte valg til nasjonalforsamling. Valgdeltakelsen har sunket i de fleste europeiske land de siste årene. Spesielt gjelder dette Storbritannia hvor valgdeltakelsen har sunket med mer enn 18 prosentpoeng siden 1992. Ved fjorårets parlamentsvalg var valgdeltakelsen på 59 prosent i Storbritannia. Synkende valgdeltakelse gjelder likevel ikke for alle, noen land har hatt en økning i valgdeltakelsen på 1990-tallet. I Tyskland har valgdeltakelsen økt fra 77 prosent i 1990 til 83 prosent i 1998. Selv om valgdeltakelsen i gjennomsnitt har sunket i EU-området i løpet av de siste årene, er det fortsatt et godt stykke igjen til valgdeltakelsen i USA. I USA har valgdeltakelsen ved de siste presidentvalgene vært rundt 50 prosent.

Hjemmesitterpartiet størst i 1999

Den lave valgdeltakelsen ved kommunestyre- og fylkestingsvalget i 1999 skapte sterk debatt om fremtiden til det norske lokaldemokratiet. 61,7 prosent² av velgerne benyttet seg av stemmeretten ved lokalvalget og "hjemmesitterpartiet" ble det suverent største partiet. Valgdeltakelsen til kommunestyrene har derimot ikke sunket så mye som til fylkestingene, ved valget i 1999 var deltakelsen 3,6 prosentpoeng høyere ved kommunestyrevalget enn ved fylkestingsvalget. I skandinavisk sammenheng er den norske valgdeltakelsen lav ved lokalvalg. I Sverige var valgdeltakelsen ved forrige lokalvalg 78 prosent, i Danmark 70 prosent. Tendensen til fallende valgdeltakelse ved lokalvalg har ikke gjort seg gjeldene i like sterk grad i Sverige, men det må legges til at lokalvalg holdes på samme dato som riksdagsvalg. For både Danmark og Sverige har derimot valgdeltakelsen vært svært lav ved valgene til EU-parlamentet. Ved siste valg til EU-parlamentet i Danmark var valgdeltakelsen på 50,5 prosent, i Sverige var den så lav som 38,8 prosent.

Vebjørn Aalandslid

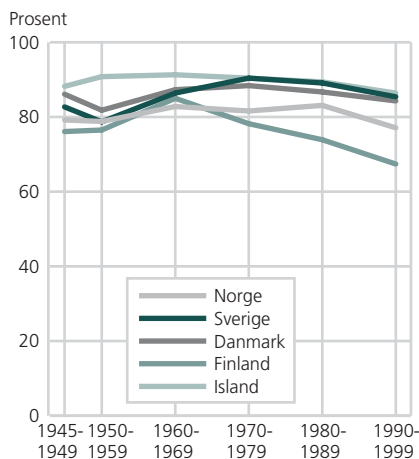
Figur 1. Valgdeltakelse ved siste valg i Norge og EU. Prosent

Kilde: Valgstatistikk.

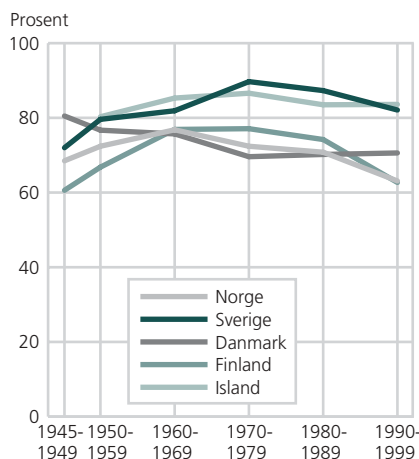
Vebjørn Aalandslid er førstekonsulent i Statistisk sentralbyrå, Seksjon for befolknings- og utdanningsstatistikk (vebjorn.aalandslid@ssb.no).

Figur 2. Valgdeltakelse i valg til nasjonal-forsamling for hvert tiår i Norden. 1945-1999. Prosent

Kilde: Valgstatistikk.

Figur 3. Gjennomsnittlig valgdeltakelse ved lokalvalg for hvert tiår i Norden. 1945-1999. Prosent

Kilde: Valgstatistikk.

Forestillingen om en lite deltakende norsk befolkning er imidlertid ikke entydig. Under folkeavstemningen om EU var valgdeltakelsen rekordhøye 89 prosent. Mye av forklaringen på den høye deltakelsen ved EU-valget finner vi i det forskerne kaller "electoral saliency" eller valgets betydning. Ved EU-valget fikk dette to utslag, for det første hadde velgerne inntrykk av at å si ja eller nei til medlemskap var av stor betydning for landet. For det andre viste meningsmålinger at ja- og nei-siden var nær jamnstore slik at den enkeltes stemme ville ha avgjørende betydning. Dette virket sterkt mobiliserende på velgerne og aldri har vi hatt høyere deltakelse ved noe valg i Norge

Om valgdeltakelse

For alle valg vil det selvsagt være spesielle forhold som påvirker valgdeltakelsen. Det være seg institusjonelle ordninger slik som valgordning eller politisk konfliktnivå ved valget. Direkte kryssnasjonale sammenligninger uten å ta hensyn til nasjonal kontekst vil derfor være lite fruktbare. Vi søker ikke her å forklare forskjellene i deltakelse landene imellom, da disse forskjellene ikke lar seg beskrive uten grundige nasjonale studier. Men noe generelt er det mulig å si om valgdeltakelse. I statsvitenskapen er det vanlig å skille mellom såkalte rasjonelle valgforklaringer og forklaringer basert på sosiale og demografiske karakteristika for å forstå hvorfor velgerne stemmer eller ikke. I den rasjonelle aktør-modellen antar man at folk treffer et rasjonelt valg når de bestemmer seg for å stemme eller ikke. Gevinsten ved det å stemme veies opp mot hvorvidt den enkeltes stemme påvirker valgfallet og hvor viktig dette vurderes å være. Bare hvis fordelene veier tyngre enn kostnadene, vil den rasjonelle velger bruke stemmeretten. Dette leder ofte til det såkalte "stemmeparadokset". Hvorfor stemmer de fleste velgere i demokratier når sannsynligheten for at en enkelt stemme skal påvirke mandatfordelingen er tilnærmet lik null, slik at gevinsten ved det å stemme alltid vil være mindre enn kostnadene?

En annen retning i statsvitenskapen bygger på sosiologiske modeller. Deltakelse ved valg sees her i forhold til variabler som alder, kjønn, bosted og inntekt. Gjennom kjennskap til disse variablene kan en forutsi deltakelse i befolkningen. Fra norske valgundersøkelser vet vi bl.a. at unge stemmer i mindre grad enn eldre, at kvinner nå stemmer i noe større grad enn menn og at personer bosatt på Østlandet bruker stemmeretten mer enn personer bosatt i Nord-Norge. Begge disse modellene har vært nyttige for å forstå hvorfor grupper av mennesker stemmer, men har hatt liten forklaringskraft for å forstå individuell valgdeltakelse (Grofman 1983).

Andre igjen fokuserer mer på institusjonelle ordninger. Undersøkelser viser at valgdeltakelsen er høyere i land som har proporsjonalitetsvalg (Norge) enn i land med flertallsvalg (Storbritannia). Videre skal valg på søndag og muligheter for poststemmegivning ha en positiv innvirkning på valgdeltakelsen. Land som har stemmeplikt eller bøter for å unnlate å stemme, har i snitt 7 prosentpoeng høyere deltakelse enn land som ikke har det (Bennulf og Hedberg 1999).

Valgdeltakelsen i Norge: Lavest i 2001, høyest i 1965

Tidligere statsminister i Israel, Golda Meir, uttalte en gang at i Norge hadde man ikke valg – bare gjenvalg. Dette for å beskrive den bemerkelsesverdige stabiliteten ved norske valg i etterkrigsårene. I Norge kunne partioppløsningen predikeres med enkelhet fra år til år. Bildet var ikke helt det samme for valgdeltakelse. Fra 1945 og frem til 1961 var det en beskjeden økning i

valgdeltakelsen til i underkant av 80 prosent. Stortingsvalget i 1965 representerte en sterk mobilisering av velgerne med en økning i valgdeltakelsen på hele 6 prosentpoeng fra 79 til 85 prosent. En ny økning i deltakelse så vi på 1980-tallet hvor valgdeltakelsen var oppe i 84 prosent i 1985. Valget i 1993 skiller seg ut med spesielt lav deltakelse, valgdeltakelsen gikk ned med 7,4 prosentpoeng fra 1989. Ved valget i 2001 endte valgdeltakelsen på rundt 75 prosent.

Lokalvalget i 1963 og stortingsvalget i 1965 utmerker seg med spesielt høy valgdeltakelse. Begge disse valgene var såkalte mobiliseringsvalg. Kommunevalget i 1963 fikk svært høy valgdeltakelse, bl.a. fordi valget ble sett på som et støttevalg til Arbeiderpartiregjeringen i forbindelse med omstendighetene rundt Kings Bay. Valget i 1963 var også det første valget med tv-dekning, noe som kan tenkes å ha hatt en positiv effekt på deltakelsen. Valget i 1965 har i ettertid blitt sett på som det store mobiliseringsvalget – aldri har valgdeltakelsen vært så høy ved noe stortingsvalg i Norge. Dette valget var også det første med todagers valg. Etter tiår med Arbeiderpartistyre fant det sted en sterk mobilisering på borgerlig side. Ifølge Stein Rokkan, representerte denne mobiliseringen noe varig, valgdeltakelsen forble stabil på et høyere nivå etter at mobiliseringen fant sted (Rokkan 1970). Ved stortingsvalget i 1973 gikk valgdeltakelsen noe ned, statsvitene forklarer denne nedgangen med det krysspreset som mange velgere hadde blitt utsatt for ved folkeavstemningen i 1972, samt at partiloyaliteten hadde sunket. Svaret på kryssende lojaliteter mellom parti og stemmegivning ved folkeavstemningen ble hjemmesitting ved det påfølgende stortingsvalget. Denne nedgangen var derimot ikke varig, og ved valget i 1977 var valgdeltakelsen tilbake på nær samme nivå som før folkeavstemningen.

På samme måte som at den økte valgdeltakelsen på 1960-tallet representerte en mobilisering av velgerne, så kan det være fristende å snakke om en tilsvarende demobilisering på 1990-tallet. Med hensyn til stortingsvalg er denne utviklingen ikke like dramatisk som man kan få inntrykk av i norsk presse. Valgdeltakelsen i 1997 var den samme som i 1957. Valgdeltakelsen sank noe ved fjorårets valg og som i Sverige kan det virke som om norsk valgdeltakelse har stabilisert seg på nivået fra 1950-tallet.

1. I noen land så som Belgia, Luxembourg, Hellas og Australia er det stemmeplikt. Sanksjonene forbundet ved det å ikke stemme varierer, men stemmeplikt vanskeligjør en direkte sammenligning med disse landene.

2. Valgdeltakelsen er her regnet på kryss i manntallet, slik at man får en felles valgdeltakelse for kommunestyre- og fylkestingsvalget.

Referanser

Bennulf M. og Hedberg P. (1999): *Utanfor demokratien*, i Valdeltagande i förändring, SOU 1999:132.

Grofman B. (1983): *Models of voter turnout: a brief idiosyncratic review*, Public Choice 41.

IDEA http://www.int-idea.se/voter_turnout/.

Rokkan S. (1970): *Citizens, Elections, Parties*, Universitetsforlaget Bergen.

Norges samarbeidsland i Afrika

Hiv-/aids-epidemien svært utbredt

Det er svært mange hiv-smittede i de fleste av Norges afrikanske samarbeidsland, hvor andelen hiv-smittede varierer fra 36 prosent i Botswana til 2,8 prosent i Angola. I de asiatiske samarbeidslandene er det bare i Kambodsja at epidemien har fått stort omfang, med 4 prosent hiv-smittede. Epidemien fører til en dramatisk nedgang i forventet levealder ved fødselen i de hardest rammede land, men folketallet vil fortsette å vokse på tross av aids, fordi barnetallet per kvinne er høyt. Unntakene er Botswana, Sør-Afrika og Zimbabwe, der folketallet vil kunne gå litt ned de nærmeste tiårene, for deretter å stige igjen. Det er imidlertid også noen oppmuntrende utviklingstrekk: Andel smittede er gått betydelig ned i Uganda, blant unge kvinner i Zambia, og i forskjellige risikogrupper i Kambodsja.

Helge Brunborg

Hiv-/aids-epidemien fortsetter å spre seg raskt. UNAIDS (2001) anslår at det ved utgangen av 2001 var 40 millioner hiv-positive i verden, 28 mill. av disse i Afrika sør for Sahara. I løpet av 2001 ble 5 mill. smittet og 3 mill. døde.

I epidemiologi brukes betegnelsen *prevalens* om forekomsten av en tilstand i en befolkning på et gitt tidspunkt, f.eks. andel av den voksne befolkning som er hiv-positiv. Betegnelsen *insidens* brukes om antall nye tilfeller i en befolkning i løpet av en tidsperiode, f.eks. om antall nye hiv-smittede i løpet av et år i forhold til folketallet.

Epidemien sprer seg hurtig i flere nye områder. Antall smittede øker nå raskest i Øst-Europa, der ¼ mill. ble smittet i 2001 og antall hiv-positive økte til 1 million. Økningen skjer spesielt hurtig i Russland, mens prevalensen er høyest i Ukraina med 1 prosent – den høyeste i Europa. Sprøytemisbruk er den viktigste smitteformen.

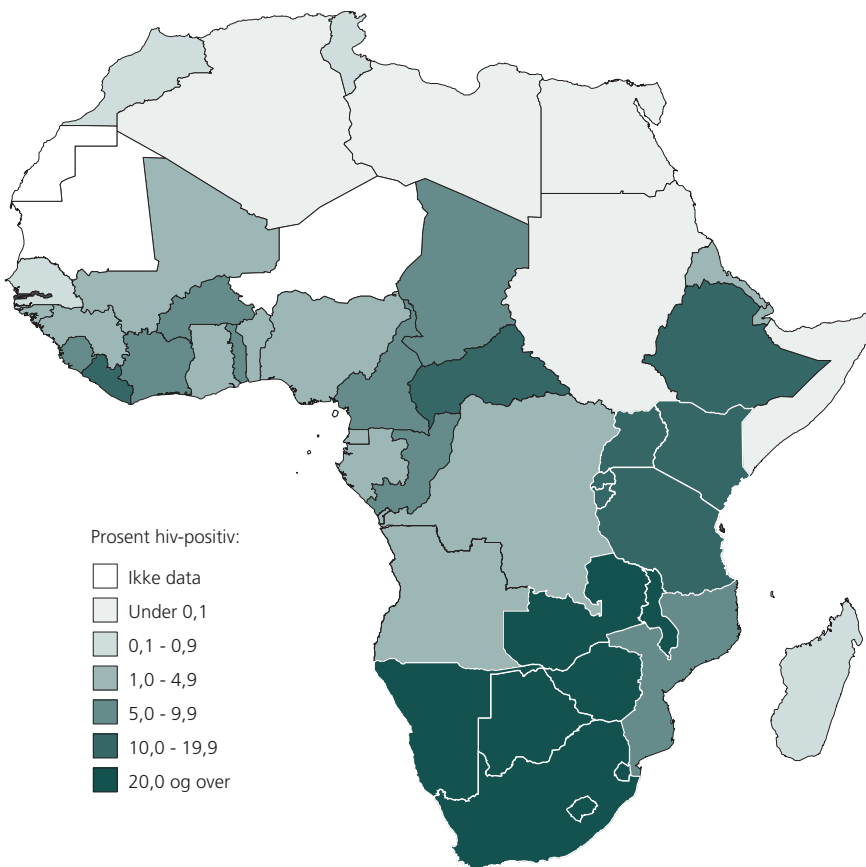
Antall hiv-positive vokser også raskt i Asia, fra 6 mill. i 2000 til 7 mill. ved utgangen av 2001. Veksten er spesielt stor i folkerike land som Kina, India og Indonesia. Andelen hiv-positive i aldrene 15-49 år er fortsatt under 1 prosent i India som helhet, noe som innebærer at nesten 4 millioner er smittet. Prevalensen er over 2 prosent i Andhra Pradesh og over 1 prosent i fem andre delstater og i flere storbyer. Sprøytemisbruk og kommersiell sex er de viktigste smitemåtene. I Thailand har det vært en vellykket kampanje som har ført til at de fleste prostituerte konsekvent forlanger at kundene bruker kondom, men i land som Bangladesh og Nepal er dette langt fra tilfelle.

Selv om den prosentvise veksten i antall hiv-positive er høyest i Øst-Europa og Asia, er det fortsatt Afrika sør for Sahara som har høyst prevalens og det er der det *absolutte* tallet på nye hiv-positive øker mest – i 2001 med 3,4 mill., mer enn i resten av verden til sammen. I denne regionen er hele 28,1 mill. barn og voksne hiv-positive og 2,3 mill. døde av aids i 2001.

Helge Brunborg er forsker i Statistisk sentralbyrå, Seksjon for demografi og levekårsforskning (helge.brunborg@ssb.no).

Høye tall for hiv/aids ble først observert omkring Victoriasjøen på begynnelsen av 1980-tallet, særlig i Uganda, men epidemien har siden spredd seg sørover, slik at det i dag er det sørlige Afrika som har flest hiv-positive i forhold til folketallet. Samtlige av de sju land som har høyest hiv-prevalens i verden (dvs. over 19 prosent av den voksne befolkningen) ligger i det sørlige Afrika, se figur 1. (Tallene i figuren diskuteres nærmere i boksen om datakvalitet.) Samtidig har prevalensen sluttet å øke eksplosivt i det østlige Afrika, og enten gått betydelig ned (Uganda) eller vært relativt stabil (Kenya, Tanzania og Zambia). Men også utenfor det såkalte aids-beltet har epidemien fått solid fotfeste. Prevalensen er mellom 14 og 10 prosent i Den sentralafrikanske republikk, Burundi, Rwanda og Elfenbenskysten, og mellom 8 og 5 prosent i Kamerun, Burkina Faso, Togo, Nigeria og de to Kongo-statene. Det er imidlertid relativt få hiv-smittede i andre afrikanske land som er aktuelle for norsk bistand, som Mali (2,0 prosent), Niger (1,4 prosent) og Madagaskar (0,1 prosent).

Figur 1. Hiv-prevalens for gravide kvinner i Afrika. Ca 1999¹

¹ Se tekstboksen om datakvalitet.
Kilde: U.S. Census Bureau 2001 og United Nations 2001.

Samtlige av Norges samarbeidsland i Afrika, med unntak av Angola, ligger i det såkalte aids-beltet, som omfatter det østlige og sørlige Afrika, fra Etiopia i nord til Sør-Afrika i sør. Her varierer hiv-prevalensen i befolkningen 15-49 år fra 8 prosent i Tanzania og Uganda til hele 36 prosent i Botswana, se figur 2.

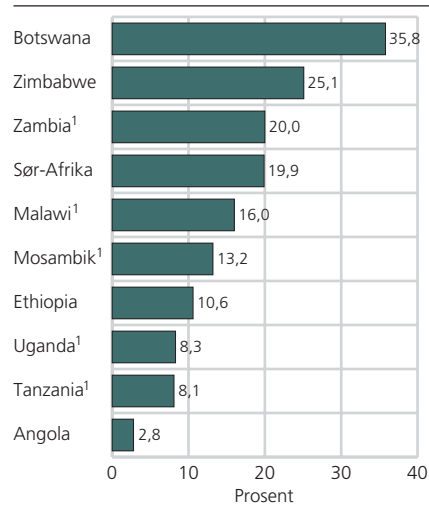
Blant de land i "aids-beltet" som for tida *ikke* mottar betydelig norsk bistand, er prevalensen særlig høy i Swaziland (25 prosent), Lesotho (24 prosent), Namibia (20 prosent) og Kenya (14 prosent).

Botswana: høyest andel hiv-smittede i verden

Botswana i det sørlige Afrika, med et folketall på 1,5 million, har i noen år vært det hardest rammede land i verden når det gjelder hiv-smitte. Det er beregnet at hele 35,8 prosent av den voksne befolkningen 15-49 år er hiv-positiv. Den høyeste prevalensen blant gravide kvinner er observert i Francistown, med 43,9 prosent. Dette tallet er det største som er observert for gravide kvinner i noen stor by overhodet, og er trolig nær det høyeste som vil kunne forekomme for en gruppe som er tilnærmet representativ for den "alminnelige" befolkning.¹

Botswana har i mange år mottatt betydelig norsk bistand, spesielt til helse-sektoren, og det er sjokkerende for mange av oss som har bodd og arbeidet der at hiv har spredd seg så eksplosivt. Det er ikke lett å forstå hvordan

Figur 2. Forekomst av hiv blant personer 15-49 år i Norges samarbeidsland i Afrika. 1999. Prosent

¹ Hovedsamarbeidsland.
Kilde: United Nations 2001.

dette kan ha skjedd i et land som på mange områder ligger i teten i Afrika, pga. landets gode økonomi (fra diamanteksport), demokratiske styreform og fravær av alvorlige interne og eksterne konflikter. Landet har bl.a. en av de beste primærhelsetjenestene sør for Sahara. Det høye inntektsnivået kan imidlertid ha medvirket til den raske spredningen av epidemien, ved at den har bidratt til høy mobilitet. Stor reise- og flytteaktivitet har ført til at hiv-prevalensen er nesten like høy på landsbygda som i byene i Botswana, i motsetning til i nesten alle andre land. Mange botswanere har boliger både i landsbyen, på landet og i byen og pendler hyppig mellom disse. Ektefeller i offentlig tjeneste blir ofte plassert på vidt forskjellige steder.

Angola: borgerkrig årsak til liten spredning?

I Angola er "bare" 2,8 prosent av de voksne hiv-positive. Dette kan ha sammenheng med liten intern og ekstern mobilitet pga. den langvarige borgerkrigen. Det samme gjelder trolig også Mosambik, der epidemien fikk fotfeste noe seinere enn i nabolandene. På den annen side gjør krig og uroligheter også at det er vanskeligere å samle inn gode data om hiv/aids, noe som gjør prevalensanslagene mindre pålitelige.

Ikke alle blir smittet

Det er flere grunner til at ikke "mer" enn 40-50 prosent av en alminnelig befolkning vil bli smittet: Noen har liten eller ingen seksuell aktivitet (bl.a. barn og eldre), mange ektefeller er monogame, mange bor i tynt befolkede områder med liten kontakt med andre. Det er også mulig at noen individer har en spesielt høy resistens mot å bli smittet, av genetiske og/eller andre årsaker. Endelig vil epidemien kunne føre til atferdsendringer som gjør at det blir færre personer med høyrisikoatferd. Selv ikke i de mest utsatte grupper vil alle bli smittet, da det hele tida er tilgang av ikke-smittede personer og avgang av smittede personer (ved sykdom og død).²

Det er viktig å være oppmerksom på at selv i de hardest rammede regionene kan det være land, områder og grupper der svært få er smittet. Vi vil videre minne om at det også finnes oppmuntrende utviklingstrekk, som betydelig tilbakegang i andel smittede i Uganda, Thailand, Kambodsja og blant unge kvinner i Zambia. I noen land er det observert atferdsendringer, bl.a. i Zambia, der unge kvinner debuterer seinere, har færre partnere og bruker oftere kondom (Fylkesnes mfl. 1997, 2001). Uganda er kjent som en av de få suksesshistoriene i Afrika, med en nedgang i prevalensen for den voksne befolkningen 15-49 år fra 14 prosent på begynnelsen av 1990-tallet til 8,3 prosent i 1999. Prevalensen blant gravide kvinner er mer enn halvert de fleste steder i løpet av 1990-tallet (Ntozi og Ahimbisibwe 2002). Dette forklares med atferdsendringer som bl.a. skyldes effektive kampanjer, der også presidenten har spilt en aktiv rolle. I mange land i aids-beltet har det vært en stor grad av fornektelse av epidemien – i alle lag av folket – noe som har vært uheldig for informasjonsspredningen.

Hiv-prevalensen har stabilisert seg i flere land, men på forskjellige nivåer. Årsakene til nivåforskjellene er ikke fullt utforsket. En studie av to byer med lav prevalens i Vest-Afrika og to byer med høy prevalens i Øst-Afrika viser at det ikke var store forskjeller i seksuell atferd. Derimot var det store forskjeller mellom byene når det gjelder andre seksuelt overførte infeksjoner (bl.a. syfilis) og andel av mennene som var omskåret (UNAIDS 1999b). Det er færre hiv-smittede i områder der mange menn blir omskåret, men årsaks-sammenhengen er ikke klarlagt.

Myter om hiv/aids

Det er mange misforståelser og myter om aids-epidemien, bl.a. om omfanget av den. Nylig hørte jeg en person med mye bistandserfaring si at ¼ av befolkningen i Afrika sør for Sahara var hiv-positiv. Faktum er at det bare er tre land i Afrika – og i verden – som har så høy prevalens, nemlig Botswana (36 prosent), Swaziland (25 prosent) og Zimbabwe (25 prosent). I de fleste afrikanske land er prevalensen på noen få prosent, men noen få store land trekker opp gjennomsnittet, spesielt Sør-Afrika med en befolkning på 43 mill. og over 4 mill. hiv-positive. I Afrika sør for Sahara som helhet er det "bare" 8,6 prosent av den voksne befolkningen som er smittet. Dette er imidlertid også et skremmende høyt tall.

Slike misforståelser kommer trolig av en fokusering på de hardest rammede landene og en sammenblanding av ulike tall, f.eks. av tall for gravide kvinner i storbyer med hele den voksne befolkningen. Tall for spesielt utsatte grupper, som soldater og prostituerte, der det er funnet over 80 prosent hiv-positive, bidrar også til å male situasjonen enda svartere enn den faktisk er.

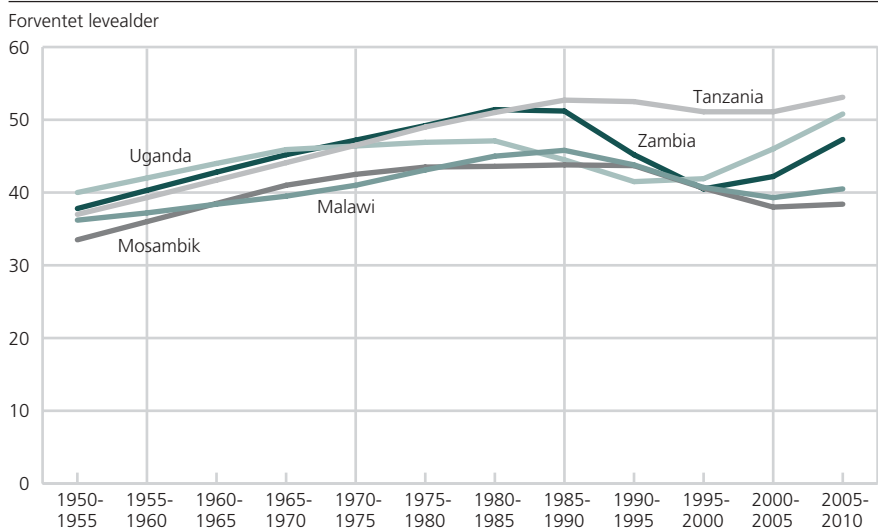
Ekstrem økning i dødeligheten

I nesten alle utviklingsland var det en tilnærmet kontinuerlig økning i levealderen fra 1950-tallet til slutten av 1980-tallet, da en nedgang brått begynte i mange land, se figur 3 som viser forventet levealder ved fødselen for Norges fem hovedsamarbeidsland i Afrika. For de fleste av disse landene er hele forbedringen siden 1950 allerede forsvunnet pga. aids. I noen land er levealderen hele 10-20 år lavere enn den ville vært uten epidemien, se figur 4. For de afrikanske hovedsamarbeidslandene under ett er forventet levealder i dag om lag 10 år lavere enn den ville vært uten hiv/aids (veid gjennomsnitt).

Det er imidlertid stor usikkerhet om konsekvensene av aids for dødelighet-utviklingen. Dette illustreres i figur 5, som viser forventet levealder for Botswana i de fire siste framskrivningene fra FN og de to siste fra United States Bureau of the Census. Det framgår klart hvordan levealderen er justert ned i hver ny framskrivning. Det amerikanske statistikkbyrået er noe mer pessimistisk enn FNs befolkningskontor (Population Division), men ender på omtrent det samme i 2050. Tallene tyder på at epidemien vil mer enn halvere levealderen, før den igjen vil øke.

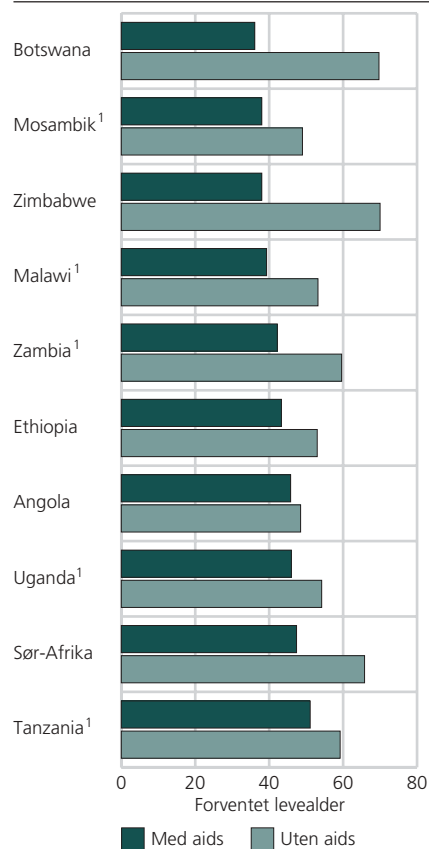
De estimer som er vist i figurene 3-5 er basert på modellberegninger og i liten grad på direkte observasjoner av dødsfall. En annen indirekte kilde for å tallfeste dødeligheten i land med mangelfull dødelighetsstatistikk er spørsmål om overlevende søsken i intervjuundersøkelser, se figur 6, som viser sannsynligheten for at en 15-årig gutt dør før han fyller 60 (Timæus

Figur 3. Forventet levealder ved fødselen i Norges hovedsamarbeidsland i Afrika. 1950-2010

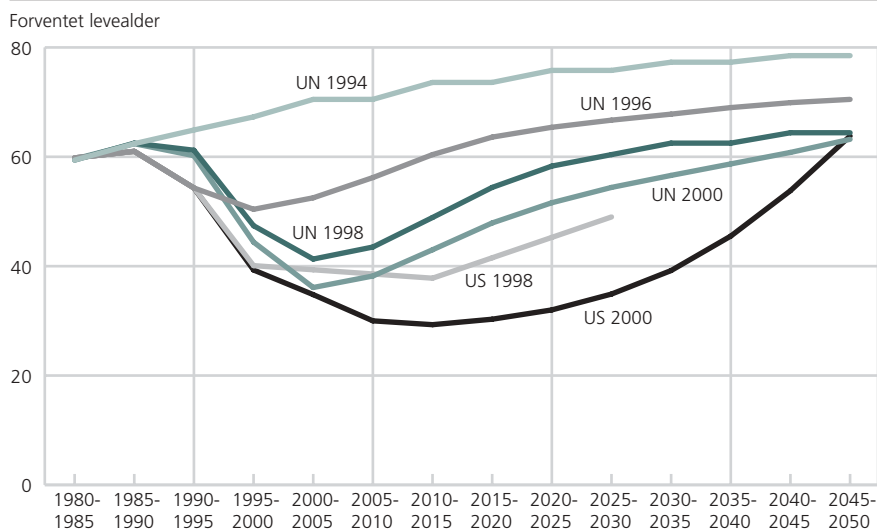
Kilde: United Nations 2001.

Figur 4. Forventet levealder ved fødselen i Norges samarbeidsland i Afrika i 2000-2005

¹ Hovedsamarbeidsland.
Kilde: United Nations 2001.

Figur 5. Ulike estimater av forventet levealder ved fødselen i Botswana, 1980-2045

Kilde: World Population Prospects, United Nations (UN) og World Population Profile, United States Bureau of the Census (US).

1998). Vi ser at det har vært en sterk økning i dødeligheten i land med høy hiv-forekomst. De lyse søylene viser dødssannsynligheten på et tidlig stadium i epidemien, og de mørke situasjonen etter at epidemien har vart en stund. F.eks. viser figuren at en zambisk 15-årig gutt på slutten av 1990-tallet hadde en sannsynlighet på 2/3 for å dø før han blir 60 – et skremmende høyt tall.

Nye såkalte antiretrovirale medisiner og behandlingsregimer kan forbedre overlevelsen betydelig for hiv-positive, selv om det av økonomiske og andre grunner foreløpig er svært få mennesker i fattige land som kan få slik behandling. Det er imidlertid stor aktivitet internasjonalt og nasjonalt for å redusere prisene på disse

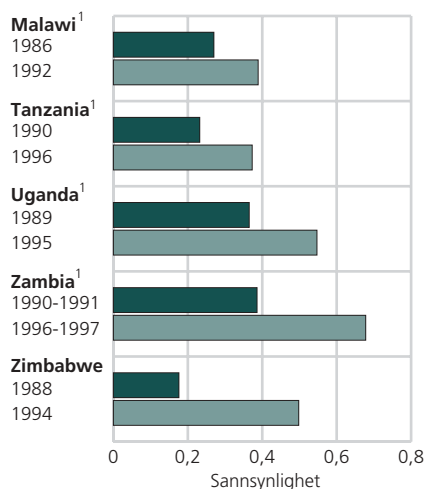
medisinene slik at flere kan få tilgang til dem (se http://www.unaids.org/acc_access/index.html). Det er likevel "... tvilsomt om man vil se radikalt bedre behandlingsresultater eller eliminering av viruset hos den enkelte pasient" (Frøland 2001).

Redusert fruktbarhet

Nye forskningsresultater viser at hiv-smitte har en direkte virkning på fruktbarheten. Hiv-positive kvinner får 20-40 prosent færre barn enn andre kvinner, av biologiske og atferdsmessige grunner (Carpenter mfl. 1997, Zaba og Gregson 1998; Gregson, Zaba og Hunter 2002). Denne fruktbarhetsdempende effekten har flere interessante konsekvenser: For det første kan den bidra til at de observerte tallene for hiv-prevalens er for lave, da det hovedsakelig er gravide kvinner som blir testet. For det andre kan den fruktbarhetsnedgangen som er observert i stadig flere afrikanske land delvis skyldes spredning av hiv, selv om det også har skjedd en betydelig økning av prevensjonsbruken og vært andre atferdsendringer – som indirekte kan være påvirket av aids-epidemien. For det tredje vil spredningen av hiv kunne forsterke fruktbarhetsnedgangen, slik at befolkningsveksten reduseres noe mer enn pga. økt dødelighet. Men for det fjerde, som Zaba og Gregson (1998) påpeker, betyr dette *ikke* at det ikke er noen grunn til å fortsette å satse på reproduktiv helse, inklusiv familieplanleggingsprogrammer.

For de enkelte kvinner er det viktig at det er et godt helsetilbud og at de kan velge prevensjonsmetoder som passer dem. Det er et problem at den eneste metoden som gir god (men ikke perfekt) beskyttelse mot hiv, dvs. kondomer, også hindrer graviditet for de som ønsker å få barn. Det er også et problem at de fleste effektive prevensjonsmetoder, som p-piller og spiral, ikke gir noen som helst beskyttelse mot hiv-smitte. For mange kvinner, spesielt gifte, er det ikke mulig å forlange at deres partnere skal bruke kondomer. Det forskes derfor på å utvikle midler som hindrer overføring av hiv, såkalte mikrobisider, men dette har hittil ikke vært noen suksess. Arbeidet med dette hindres også av pengemangel (United Nations 2002).

Figur 6. Sannsynligheten for at menn dør mellom 15 og 60 år i fem afrikanske land i ulike år

¹ Hovedsamarbeidsland.

Kilde: Timæus 1998.

Flest smittede kvinner i Afrika

For verden som helhet utgjør kvinner litt under halvparten av alle hiv-positive, men i Afrika sør for Sahara er godt over halvparten kvinner (henholdsvis 48 og 55 prosent). Dette kommer av smitemåten. I Afrika skjer om lag 9/10 av all smitte ved heteroseksuelt samleie, mens homoseksuelt samleie og sprøytemisbruk er vanlige smitteveier i andre regioner. Kvinner er mer utsatt enn menn for å bli smittet, både av fysiologiske grunner og pga. deres svake sosiale posisjon. Mange afrikanske kvinner er svært unge når de blir smittet, se figur 7. Hiv-prevalensen er høyere for kvinner enn for menn for aldre under 30 år og omvendt for aldre over 30 år. At afrikanske kvinner er mer utsatt enn menn for å bli smittet, bli syke og dø, har alvorlige sosiale konsekvenser, spesielt fordi mange kvinner har eneansvar for barneomsorg.

Foreldreløse

Foreldreløshet pga. aids er et voksende problem. Over 4 mill. barn er blitt foreldreløse i Norges fem samarbeidsland pga. aids. Tallene for foreldreløse er imidlertid ikke sikre. For det første viser tallene ofte *kumulert* antall foreldreløse, dvs. summen av alle som noen gang er blitt foreldreløse, og ikke antall *nålevende* foreldreløse. For det andre varierer definisjonen av foreldreløshet, både mht. barnets alder og om én eller begge foreldrene er døde. UNAIDS har imidlertid begynt å definere foreldreløse som barn under 15 år som har mistet mor eller begge foreldre.

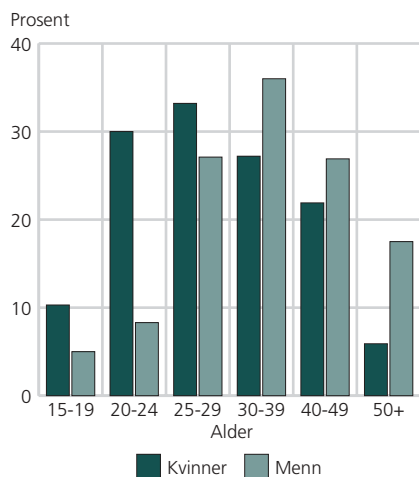
Det bør også nevnes at tap av en eller to biologiske foreldre ikke nødvendigvis medfører tap av sosial og økonomisk omsorg. I Afrika er det lang tradisjon for at barn bor hos andre enn de biologiske foreldre i kortere eller lengre perioder, også når de biologiske foreldre er i live. Storfamilien har hittil tatt seg av de foreldreløse, men dette blir vanskeligere i samfunn hvor mange voksne dør. En indirekte konsekvens av aids kan derfor bli økt dødelighet blant barn og andre etterlatte, på grunn av dårligere omsorg og ernæring. Flere studier viser at en lavere andel av fosterbarna går på skolen enn andre barn. I Kampala i Uganda på begynnelsen av 1990-tallet gikk 47 prosent av fosterbarna *ikke* på skolen, mot 10 prosent av andre barn (Mukiza-Gapere og Ntozi 1995). Andre øst-afrikanske studier viser at foreldreløse barn fortsatt blir tatt hånd om av andre familier med voksne medlemmer og at de foreldreløse barna stort sett ikke har det noe dårligere enn andre barn, med unntak av skolegang (Nalugoda mfl. 1997, Urassa mfl. 1997), men dette kan forandre seg etter hvert som stadig flere barn blir foreldreløse.

Befolkningsutvikling

Aids-epidemien har allerede påvirket folketallet markert i flere land. FN har beregnet at i 2000 var folketallet opptil 10 prosent lavere enn det ville vært uten aids (Zimbabwe). I hovedsamarbeidslandet Zambia var folketallet 8 prosent lavere. I 2025 vil folketallet være mellom 1/5 og 1/4 lavere enn det ville vært uten aids i de fleste land i det sørlige Afrika (United Nations 2001a). Dette betyr imidlertid ikke at aids fører til *synkende* folkemengde, som vi skal se nedenfor.

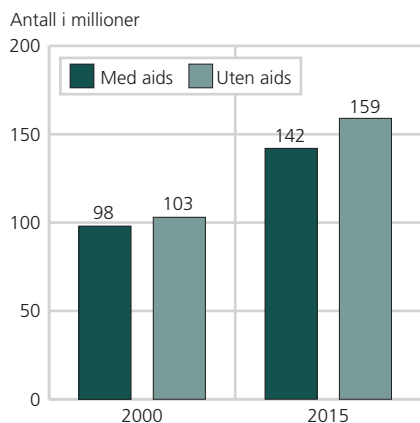
Hovedproblemet med å framskrive de demografiske virkninger av hiv/aids er å framskrive hiv-prevalensen i de enkelte land – og hvor lang tid det tar fra smitte til sykdom og død. Dette har hittil vært gjort ved hjelp av en svært enkel kurvetilpasning. UNAIDS har nylig utviklet en modell som bedre vil ivareta epidemiens dynamikk enn den som hittil har vært brukt

Figur 7. Hiv-prevalens for kvinner og menn i Zambia rundt 1995. Tall fra representative utvalgsundersøkelser. Gjennomsnitt av tall for ett landsbygdsområde og ett byområde

Kilde: Fylkesnes et al. 1998.

Figur 8. Folketall i Norges fem hovedsamarbeidsland i Afrika i 2000 og 2015, med og uten aids

Kilde: United Nations 2001c.

(EPIMODEL), og som er så generell at den kan brukes for alle land, uansett stadium i epidemien utvikling (www.epidem.org).

Epidemiologer er enige om at smittespredningen vil nå et topp- eller metningspunkt og deretter avta. Etter at epidemien har vart en stund, vil avgangen av smittede bli like stor, eller større, enn tilgangen på ikke-smittede i den voksne befolkningen. Som nevnt foran, vil informasjon om epidemien også kunne føre til atferdsendringer, som seinere debutalder, færre partnere og mer bruk av kondomer, slik at smitteraten (insidensen) går ned, slik det ser ut til å ha skjedd i Uganda. I de fleste land ser ikke dette ut til å ha funnet sted ennå, men de som lager framskrivningene regner altså med det. Det er imidlertid vanskelig å si *når* dette vil skje og hva det nye stabile nivået for hiv-prevalens vil bli. Derfor kommer ulike institusjoner til forskjellige resultater om de framtidige demografiske virkningene av hiv/aids, selv om datagrunnlaget er omtrent det samme.

De to viktigste institusjonene som lager befolkningsframskrivinger for alle land i verden, er United Nations Population Division (UNPD) og United States Bureau of the Census (USBC). Disse finner de samme hovedtendensene for befolkningsutviklingen for land som er rammet av hiv/aids: På tross av mange hiv-smittede vil folketallet *øke* i alle utviklingsland de neste 25 år, med noen få unntak (Botswana, Sør-Afrika og Zimbabwe). Grunnen til den store befolkningsveksten i de fleste land er at fruktbarhetsnivået fortsatt er høyt, vanligvis 4-5 barn per kvinne eller mer. I Botswana og Sør-Afrika er imidlertid fruktbarheten sunket såpass mye, samtidig som hiv-prevalensen har blitt så ekstremt høy, at folketallet vil kunne gå ned – i alle fall i en begrenset periode.

Det er imidlertid en viss forskjell mellom resultatene fra de to prognose-makerne. FN har beregnet at folketallet i Norges hovedsamarbeidsland i Afrika i 2015 blir 142 mill. (mellomalternativet), se figur 8, mens U.S. Census Bureau har funnet ut at folketallet blir 132 mill.

Vi konkluderer med at folketallet trolig vil øke i alle Norges samarbeidsland i de neste tiårene, kanskje med noen få unntak i det sørlige Afrika. Det er altså ikke riktig som det av og til blir påstått, at folketallet i mange land går *ned* pga. aids. Det som imidlertid er tilfelle er at befolkningsveksten i en del land allerede er betydelig redusert pga. epidemien og at dette vil fortsette. Forskjellene mellom ulike framskrivinger viser at det er stor usikkerhet om det framtidige folketallet i mange land, spesielt for de som er hardt rammet av hiv/aids. Når folketallet er en viktig planleggingsfaktor, bør det regnes med ulike framskrivingsalternativer.

Endret aldersstruktur

Som nevnt er hiv-prevalensen vanligvis høyest blant unge kvinner og noe eldre menn. Men pga. den lange tida det tar fra smitte til sykdom og deretter til død, som i Afrika antas å være rundt 10 år (mediantid), er det ikke først og fremst de unge som dør av aids. Figur 9 viser to befolkningspyramider for Botswana i 2020, som resultat av to alternative framskrivinger: I det ene tilfellet *med* aids (mørk pyramide) og i det andre tilfelle med den hypotetiske forutsetning at det ikke er noe aids i Botswana (lys pyramide). Figuren viser at det faktisk blir relativt *flere* personer i de alderne hvor flest blir smittet, 20-30 år, dersom det regnes med aids enn dersom det ikke gjør det (henholdsvis 26 og 10 prosent av folketallet). Det er altså ikke nødvendigvis

slik at det er i de unge og ofte mest produktive aldre at de fleste dør, selv om det er i denne aldersgruppen de fleste blir smittet.

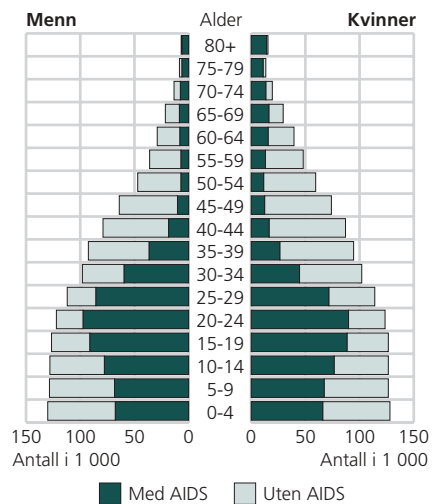
Innsnevringen i bunnen av den mørke pyramiden i figur 9 viser at overføring av hiv-smitte fra mor til barn fører til at det blir færre barn. Forsøk har vist at nye behandlingsformer av gravide mødre kan redusere denne smitten betydelig. Men dersom mødrene likevel dør, fordi det er for dyrt eller vanskelig å behandle dem, vil dødeligheten til deres etterlatte barn trolig øke.

Asia og Latin-Amerika

I **Asia** er det bare Kambodsja hvor epidemien er sterkt utbredt, med 4 prosent hiv-positive blant voksne, omtrent dobbelt så høyt som i de andre land hvor hiv er utbredt, Thailand (2,2 prosent) og Burma (2 prosent). Det er imidlertid færre smittede i mange grupper i Kambodsja pga. kampanjer for sikker sex, på samme måte som i Thailand. Blant de andre samarbeidslandene i Asia er prevalensen lav, fra 0,02 prosent i Bangladesh til 0,3 prosent i Nepal. I den grad tallene er riktige, er det interessant å merke seg at prevalensen er fire ganger så høy i Norge (0,07 prosent) som i Bangladesh. På grunn av folketallet er det likevel åtte ganger så mange hiv-positive i Bangladesh (13 000) som i Norge (1 600).

Blant bistandsaktuelle land i **Latin-Amerika** var det ved utgangen av 1999 bare Honduras (1,9 prosent) og Guatemala (1,4 prosent) hvor mer enn 1 prosent av den voksne befolkning var hiv-positiv. Som nevnt i boksen, er imidlertid anslagene usikre og situasjonen lite stabil, slik at bildet raskt kan komme til å endre seg.

Figur 9. Befolkningen, etter alder og kjønn for Botswana 2020 i framskrivinger med og uten aids

Kilde: U.S. Census Bureau 2000 og UNAIDS 2000.

1. Gravide kvinner er ikke representative for befolkningen som helhet, men avvikene er ikke så store, se boksen "Usikre data".

2. I databasen til US Bureau of the Census (per januar 2002) er den høyeste registrerte prevalensen for gravide kvinner 43,9 prosent (Francistown 2000), 86 prosent for prostituerte (Harare 1994-95) og 71,8 prosent for personer med andre seksuelt overførte infeksjoner (Masvingo i Zimbabwe 1996).

Litteratur

Carpenter, L. M., J. S. Nakiyingi, A. Ruberantwari, S. S. Malamba, A. Kamali, og A. G. Whitworth (1997): Estimates of the impact of HIV infection on fertility in a rural Ugandan population cohort, *Health Transition Review* 7 (suppl. 2): 113-126.

Frøland, Stig S. (2001): Antiretroviral behandling av HIV-infeksjon anno 2001, *Tidsskrift for den Norske Lægeforening* 2001; 121:3363.

Fylkesnes, K., R. M. Musonda, K. Kasumba mfl. (1997): The HIV epidemic in Zambia: Socio-demographic prevalence patterns and indications of trends among childbearing women, *AIDS* 11 (3):339-345.

Fylkesnes K., Z. Ndhlovu, K. Kasumba, R. M. Musonda, M. Sichone (1998): Studying dynamics of the HIV epidemic: population-based data compared with sentinel surveillance in Zambia, *AIDS* 12 (10):1227-34.

Fylkesnes, K., R. M. Musonda, M. Sichone, Z. Ndhlovu, F. Tembo og M. Monze (2001): Declining HIV prevalence and risk behaviours in Zambia: evidence from surveillance and population-based surveys, *AIDS* 15 (1):1-10.

Gregson, S., B. Zaba og S. Hunter (2002): *The impact of HIV 1 on fertility in sub-Saharan Africa: Causes and consequences*, Expert group meeting on completing the fertility transition, Population Division, United Nations, New York, 11-14 March 2002.

Mukiza-Gapere, J. og J. P. M. Ntozi (1995): Impact of AIDS on the family and mortality in Uganda, *Health Transition Review* 7 (suppl. 2):191-200.

Nalugoda, F., M. J. Wawer, J. K. Konde-Lule, R. Menon, R. H. Gray, D. Serwadda, N. K. Sewankambo og C. Li (1997): HIV infection in rural households, Rakai district, Uganda, *Health Transition Review* 7 (suppl. 2):127-140.

Ntozi, J. P. M. og F.E. Ahimbisibwe (2002): Prospects for fertility decline in the face of HIV/AIDS in Uganda, Workshop on prospects for fertility decline in high fertility countries, Population Division, United Nations, New York, 9-1 July 2001.

Schwartländer, B., K. A. Stanecki, T. Brown, P.O. Way og R. Monasch (1999): Country-specific estimates and models of HIV and AIDS: methods and limitations, *AIDS* 13(17):2445-58.

Timæus, Ian M. (1998): Impact of HIV/AIDS on mortality in sub-Saharan Africa: evidence from national surveys and censuses, *AIDS* 12 (suppl 1):S15-S27

UNAIDS (1999a): *Trends in HIV incidence and prevalence: natural course of the epidemic or results of behavioural change?* UNAIDS/99.12E, Geneve. Også tilgjengelig på <http://www.unaids.org/hiv-aidsinfo/documents.html#determinants>

Usikre data

Mange land har etablert meldingssystemer for hiv- og aids-tilfeller, men disse fungerer stort sett dårlig. Helsestatistikken er generelt svak i de fleste utviklingsland, med stor grad av underrapportering og med mange feil, spesielt om sykdomstilfeller og dødsårsaker. I tillegg skaper stigmatiseringen pga. hiv/aids problemer for rapporteringen. Det er vanlig at helsepersonell, pasienter og pårørende unnlater å melde fra om aids-tilfeller, av frykt for negative sosiale sanksjoner. Vi må også huske på at i Afrika sør for Sahara er det vanligvis bare en liten del av befolkningen som er klar over sin hiv-status. Det er heller ikke mange som er interessert i å vite den, bl.a. fordi effektiv behandling ikke er tilgjengelig.

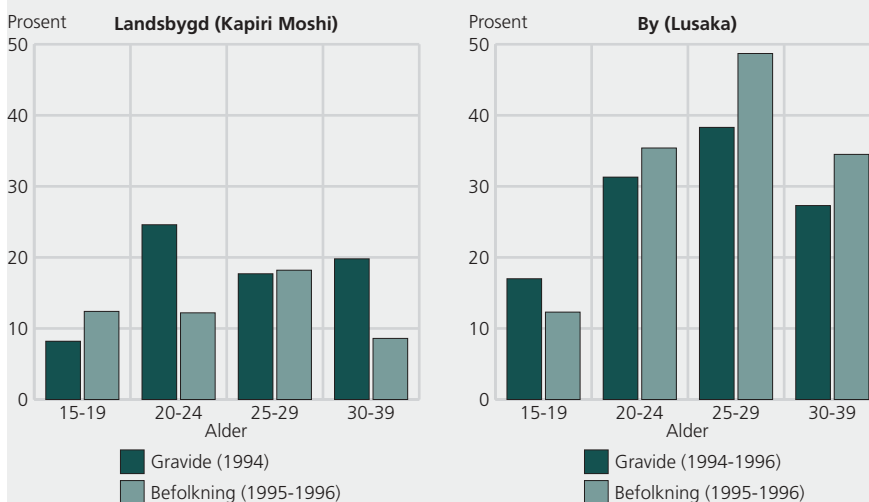
Pga. datamangelen må det brukes ulike indirekte metoder for å estimere dødeligheten av hiv/aids. En av disse er framskrivingsmodeller, som beskrevet ovenfor. Disse tar altså utgangspunkt i estimater av hiv-prevalensen hittil. Problemet er at disse kan være skjevt estimert og at det er vanskelig å si noe om utviklingsbanen framover. En annen kilde for dødelighetsestimater er, som nevnt, den såkalte søskenmetoden (*sibling method*), som bygger på spørsmål om overlevende søsken i utvalgsundersøkelser (se figur 6).

For overvåking av hiv-smitte anbefaler WHO et system som kalles *Sentinel Surveillance System (SSS)*, som er basert på anonyme blodprøver av personer det likevel blir tatt blodprøver av, det vil særlig si gravide kvinner som kommer til svangerskapskontroll (*Antenatal Clinics, ANC*), personer som blir undersøkt for seksuelt overførte sykdommer (*STD patients*) og blodgivere (se f.eks. UNAIDS/WHO 2000).

Tall for gravide kvinner tolkes ofte som tall for den alminnelige befolkning og er den vanligste kilden for tall om hiv-prevalens, noe kartet i figur 1 er et eksempel på. Det viser tall for hiv-prevalensen for lavrisiko bybefolkninger i Afrika. Den engelske tittelen for det tilsvarende kartet i U.S. Census Bureau (2001) er *African HIV1 Seroprevalence for Low-Risk Urban Populations*. Det viser altså forekomsten av hiv1-smitte i blodet til gravide kvinner i Afrika. Den andre virustypen, hiv2, forekommer hovedsakelig i Vest-Afrika, slik at hiv1-tallene i hiv-beltet er nær totaltallene for hiv-smitte (hiv1 + hiv2). Globalt er det hiv1 som dominerer. Begge virustyper overføres på samme måte, men hiv2 er mindre smittsom og det går lengre tid fra smitte til sykdom når det gjelder hiv2 (<http://www.unaids.org/hiv-aidsinfo/faq/variability.html#what>).

Gravide kvinner er selvsagt ikke representative for hele befolkningen, nettopp fordi de er gravide, kvinner, i spesielle aldre, og går til svangerskapskontroll på offentlige

Figur 10. Hiv-prevalens, etter alder for kvinner i Zambia rundt 1995. Data fra svangerskapsklinikker og representative utvalgsundersøkelser

Kilde: Fylkesnes et al. 1998. Gravide: data fra svangerskapsklinikker. Befolkning: data fra representative utvalgsundersøkelser.

klinikker. Men er altså ikke representert i det hele tatt og heller ikke kvinner som ikke er gravide – ofte fordi de har andre seksualvaner, bl.a. seinere seksuell debutalder og bruker mer av prevensjon. Dette kan gi skjeve resultater, da hiv-positive i mindre grad blir gravide og får barn enn andre kvinner. Andre faktorer er sterilitet pga. seksuelt overførte infeksjoner hos de mest seksuelt aktive – og som også er mest utsatt for å bli hiv-smittet. Et annet problem er at de klinikkene som benyttes som *Sentinel Surveillance Sites* ofte ligger i byer. Epidemien utbredelse på landsbygda vet vi altså vanligvis mye mindre om.

Det er derfor behov for såkalte populasjonsbaserte undersøkelser, dvs. representative intervjuundersøkelser med tilfeldige utvalg av personer, der det kombineres spørsmål om alder, kjønn osv. med testing av hiv-status (med blod, urin eller spytt). Slike undersøkelser er imidlertid ganske sjeldne, pga. økonomiske, organisatoriske, teknologiske og etiske problemer. Populasjonsbaserte undersøkelser er bl.a. gjort i deler av Uganda, mindre områder rundt Victoriasjøen (Rakai i Uganda og Mwanza i Tanzania) og deler av Zambia, de siste organisert og analysert av Knut Fylkesnes og medarbeidere (Fylkesnes mfl. 1998, 2001).

Sammenlikning av hiv-prevalens for gravide kvinner og representative populasjoner viser at forskjellene ikke er så store som man kunne tro. I noen tilfeller er klinikkdataene lavest (Mwanza og Zambia) og i andre er det omvendt (Etiopia) (UNAIDS 1999b). Fylkesnes mfl. (1998) fant at generelt underestimerer klinikkdataene hiv-prevalensen, men forskjellene er ikke statistisk signifikante, se figur 10. Tendensen til overestimering for yngre kvinner kommer trolig av mindre seksuell aktivitet blant de yngre kvinnene som ikke er gravide, som derfor har mindre sannsynlighet både for å bli smittet og for å bli gravide (og derved bli kontrollert). Overestimeringen for de eldre kvinnene kan skyldes at de har fått nedsatt fruktbarhet pga. hiv/aids og andre seksuelt overførte infeksjoner, slik at de i mindre grad blir gravide og kontrollert for sin hiv-status.

Det er utarbeidet metoder for hvordan tallene for gravide kvinner og andre grupper (pasienter med seksuelt overførte infeksjoner, prostituerte, blodgivere m.m.) kan brukes til å beregne prevalenstall for hele den voksne befolkningen i et land (Schwartländer mfl. 1999, Zaba mfl. 2000). Det justeres da for skjevheter som skyldes manglende representativitet mht. alder, kjønn, by/land, risikoatferd mm. Da representativiteten kan variere fra land til land, må de estimerer som er vist i figur 2 og andre steder i denne artikkelen, brukes med forsiktighet.

For å overvåke epidemien utvikling, ville det være verdifullt å ha tall for antall nye tilfeller i løpet av et år (eller en annen periode), dvs. for *insidensen* av hiv-smitte, og ikke bare for *forekomsten* av tilfeller i befolkningen på et gitt tidspunkt, dvs. for *prevalensen*. Det er imidlertid langt vanskeligere å måle insidensen enn prevalensen. En måte å gjøre dette på er å bruke såkalte kohortstudier, dvs. at grupper av personer følges over tid og testes regelmessig. Man må da følge en befolkningsgruppe over tid og registrere når noen blir hiv-positive, noe som er gjort i Rakai i Uganda og Mwanza i Tanzania. De etiske, økonomiske og praktiske problemene med dette er store.

UNAIDS (1999b): *Differences in HIV spread in four sub-Saharan African cities*. Tilgjengelig på <http://www.unaids.org/publications/documents/epidemiology/determinants/lusaka99.html>.

UNAIDS (2001): *AIDS epidemic update — December 2001*, UNAIDS/01.74E - WHO/CDS/CSR/NCS/2001.2. Også tilgjengelig på http://www.unaids.org/epidemic_update/report_dec01/index.html#full.

UNAIDS/WHO (2000): *Second generation surveillance for HIV: The next decade*, WHO/CDS/CSR/EDC/2000.5, UNAIDS/00.03E. Også tilgjengelig på http://www.unaids.org/publications/documents/epidemiology/surveillance/2nd_GENERATION_FINAL.PDF.

United Nations (1999): *The demographic impact of HIV/AIDS. Report on the Technical Meeting*, New York, 10 November 1998. ESA/P/WP.152. New York: United Nations.

United Nations (2001): *HIV/AIDS: Population Impact and Policies 2001*. Wall Chart, Population Division, New York: United Nations. Også tilgjengelig på <http://www.un.org/esa/population/publications/aidswallchart/MainPage.htm>.

United Nations (2001a): *World Population Prospects. The 2000 Revision. Highlights*, DRAFT, ESA/P/WP.165. New York: United Nations.

United Nations (2001b): *World Population Prospects. The 2000 Revision. Volume I: Comprehensive Tables*, ST/SER.A/198. New York: United Nations.

United Nations (2002): *World population monitoring, 2002. Reproductive rights and reproductive health: selected aspects*, ESA/P/WP.171.

Urassa, M., J. T. Boerma, J. Z. L. Ng'weshemi, R. Isingo, D. Schapink og Y. Kumogola (1997): Orphanhood, child fostering and the AIDS epidemic in rural Tanzania, *Health Transition Review* 7 (suppl. 2):141-144.

U.S. Census Bureau (1996): *World Population Profile: 1996. With a Special Chapter Focusing on HIV / AIDS*, Report WP/96, Washington, DC: U.S. Government Printing Office.

U.S. Census Bureau (1999): *World Population Profile: 1998. With a Special Chapter Focusing on HIV / AIDS in the Developing World*, Report WP/98, Washington, DC: U.S. Government Printing Office.

U.S. Census Bureau (2000): *International Data Base*. Updated 5-10-2000. <http://www.census.gov/ipc/www/idbnew.html>.

U.S. Census Bureau (2001): *Recent HIV Seroprevalence Levels by Country: June 2001*, Research Note No.28, International Programs Center, U.S. Census Bureau, Washington, DC

Zaba, B. og S. Gregson (1998): *Measuring the impact of HIV on fertility in Africa*, *AIDS* 12 (suppl. 1):S15-S27.

Fra tall til tekst

Når statistikk presenteres i en pressemelding, artikkel eller annen tekst, skjer det en bearbeiding av det statistiske materialet. Denne artikkelen gir noen tanker om hvilke verdier som tilføres i en slik prosess, og om hvordan presentasjoner av statistikk etter forfatterens mening bør være. Bruken av karakteristikk, uttrykk for verdistandpunkter og beskrivelse av en kontekst påvirker karakteren av en statistikkpresentasjon. Stoffutvalget kan i seg selv formidle informasjon.

Arnfinn Schjalm

Det finnes ulike typer tekster som presenterer statistikk. De varierer i lengde; fra en kort pressemelding til lange artikler, i noen tilfeller bokform. De varierer også i graden av bearbeiding; fra rene referater av tabeller, til omfattende beskrivelser av emnet statistikken gjelder. Jeg vil beskrive forskjellige elementer som kan være med i en slik tekst, og komme med noen synspunkter om hvordan de bør brukes i tekster som publiseres. Jeg tar til orde for å vise varsomhet med verdiladete karakteristikk og formuleringer. Dessuten påpekes den funksjon tekster har når det gjelder å fremheve hva som er vesentlig informasjon i en tabell, og hvilke mønstre som er tydelige nok til å gi grunnlag for tolkninger.

Bakgrunn for tall

Et tall alene formidler ikke informasjon. Tenk deg utsagnet "2 300 000". Det gir ingen mening. Det som gir mening, er en påstand om at en viss størrelse har en viss tallverdi, f.eks. "Det bor 2 300 000 kvinner i Norge". Selv i sin mest konsentrerte presentasjonsform, som tabeller, blir derfor tallene ledsaget av informasjon om hva de uttrykker, om enn meget kortfattet. Tabelloverskrifter og tekster i toppen av hver kolonne og til venstre i hver rad gir denne informasjonen, og leseren settes i stand til å lage setninger som den ovenfor. Med så knappe tekster kan definisjoner og avgrensninger bli uklare, så det er god skikk å henvise til mer omfattende dokumentasjon. Men disse tekstene er nok til å gi tallene mening, om enn ikke alltid presis mening.

Referering av tall

I tillegg til, eller i stedet for, en tabell kan det presenteres en tekst. I denne artikkelen forutsetter jeg at teksten kommer i tillegg til en tabell. Tabellen kan vanligvis presentere et mer omfattende tallmateriale enn teksten, hvilket er en viktig grunn til at tabellen bør være med.

Den mest forsiktige måten en slik tekst kan lages på, er å gjengi alle eller noen av tallene i tabellen. Hvis alle tallene er gjengitt, vil tekstens verdi bestå i at opplysningene tabellen gir, presenteres i form av setninger, mens de i tabellen er gitt i form av at tall står i bestemte posisjoner i forhold til forspalte- og tabellhodetekster. Hvis bare noen av tallene er referert, vil teksten ha verdi ved at leserens oppmerksomhet ledes mot disse tallene, antakelig tall forfatteren har kommet til at fortjener særlig oppmerksomhet. En slik tekst innebærer ikke at tall blir forklart, karakterisert eller fortolket. Den kan lede leseren inn i en tabell som han eller hun ellers kunne mangle en strategi for å tilegne seg innholdet i. Teksten kan også inspirere leseren til selv å gjøre ytterligere undersøkelser av tabellen.

Arnfinn Schjalm er førstekonsulent i Statistisk sentralbyrå, Seksjon for statistiske metoder og standarder (arnfinn.schjalm@ssb.no).

Vanligvis vil det falle naturlig for forfatteren å gjøre mer enn bare å gjengi noen av tallene. For eksempel kan det bli påpekt at et tall er det største eller minste i en rad eller kolonne, eller at tallene i en rad utgjør en stigende rekke. Det siste kan innebære at en utviklingstendens har vært til stede gjennom lengre tid.

Tall avledet fra tabellen

Teksten kan inneholde tall som ikke står i tabellen. Ofte angis en økning eller reduksjon, dvs. en differanse mellom to tall i tabellen, enten som absolutt størrelse eller som et prosenttall eller begge deler. Det er vanligvis knyttet større usikkerhet til slike tall enn til tallene de tar utgangspunkt i. Når en leser regner ut slike avledede tall på eget initiativ, er det "på egen risiko" hva angår den statistiske usikkerheten til det avledede tallet.

Noen lesere er journalister, og de kan spre avledede tall til mange. Tallenes avledede karakter kan da bli gjort usynlig i formidlingskjeden.

Karakterisering

Referering av tall, både slike som står i tabellen, og funksjoner av dem, slik som summer, differanser, maksimums- og minimumsverdier, har en objektiv karakter. Men ordene som brukes er ikke nødvendigvis nøytrale. Ved å bruke ord som "bedring" eller "forverring" i stedet for "økning" eller "nedgang" (henholdsvis, eller i omvendt rekkefølge) introduseres verdivurdering i teksten.

Ordet "rekord" kan ha en verdiladning, selv om det også kan oppfattes som en nøytral betegnelse på en maksimums- eller minimumsverdi. Videre er det verdt å nevne at ordene "nesten" og "knappt" har forskjellig valør. Både "nesten 80" og "knappt 80" betegner en størrelse som er litt mindre enn 80. Mens "nesten 80" betoner dette som en stor størrelse, betoner "knappt 80" det som en liten størrelse. "Litt under 80" er et nøytralt alternativ.

Tall kan gis forskjellige subjektive karakteristikker. De kan f.eks. karakteriseres som store, små, normale, ventede, overraskende, oppsiktsvekkende, interessante, ønskelige, gledelige, bekymringsfulle eller alarmerende. Karakteriseringene spenner over en skala fra "statistikktekniske" til verdivurderinger. Men også i det å karakterisere et tall som stort eller lite, kanskje også som normalt, kan det ligge en verdivurdering. Verdivurderinger kan spenne fra slike som det må antas å være alminnelig enighet om, til slike som er klart kontroversielle. "Interessant" er en diffus karakteristikk med tolkning i flere retninger. Når slike karakteriseringer er brukt blir teksten mer spennende, både ved sitt innhold og ved at de skaper språklig variasjon.

En mulig ulempe ved bruk av karakteristikker eller verdiladete ord er at de kan sjenere eller til og med forvirre lesere, især lesere som ikke deler den verdioppfatningen som er lagt til grunn. Forfatteren trenger ikke ha noen klart gjennomtenkt oppfatning eller noen misjonerende hensikt. Teksten vil, om den inneholder slike verdiladete ord som nevnt her, likevel formidle et inntrykk av hva som er bra og hva som er dårlig.

Kan tallene tolkes?

Tolkning av tallene innebærer at man går ut av en ren tallverden, men ikke nødvendigvis at man introduserer verdistandpunkter. Et første trinn av tolk-

ning, ligger imidlertid innenfor tallverdenen. Det gjelder spørsmålet om et observert mønster er statistisk signifikant eller bare et tilfeldig utslag, med andre ord om datagrunnlaget klart viser at en observert sammenheng er til å stole på. Det er vesentlig å avklare dette før man begir seg ut på substansielle tolkninger. Sagt på en annen måte: før vi tolker må vi vite at det er noe å tolke. Et viktig mulig kvalitetselement i tekstpresentasjon av statistikk er dette: En reflektert leser av en tabell kan observere sammenhenger i tallene, men kan være usikker på om disse sammenhengene gir grunnlag for tolkning. Men hvis leseren ser disse sammenhengene påpekt i teksten, bør det kunne tas som tegn på at de er reelle og gir grunnlag for tolkning. Dette kan være uttrykt eksplisitt i teksten med utsagn som "Det er klar sammenheng ...". Ulike grader av sikkerhet hos forfatteren kan være uttrykt ved bruk av verbene "viser" og "antyder", og med advarende formuleringer, slik som "bør tolkes med forsiktighet". Dette viser at også påpeking av sammenhenger som leseren selv har observert i tabellen kan formidle viktig informasjon.

Er det rimelig klart at det dreier seg om en virkelig statistisk sammenheng, ligger det til rette for å ta det spennende steget ut av den rene tallverdenen, nemlig ved å påstå noe om hva tallene forteller.

Men selv om teksten skulle begrense seg til å påpeke sammenhenger som kan leses ut av tabellen, betyr ikke det at tekstpresentasjonen mangler verdi. De minst kompetente eller minst interesserte leserne kan ha blitt gjort oppmerksom på tall som de ikke hadde fått med seg hvis de bare var blitt presentert i tabellform. Mer interesserte, men statistisk uskolerte, lesere har fått ledet sin oppmerksomhet i retning av virkelige statistiske sammenhenger, til fortrenghet for mulige tvilsomme sammenhenger som kunne tolkes ut av tabellen. Og ikke minst, den kyndige statistikkbruker har fått akkurat den hjelp han eller hun trenger. Fra dette punktet kan de selv overta med kompetente substansielle tolkninger, på eget ansvar.

Hva tallene forteller

Ofte vil tolkningen i teksten ta steget ut i det substansielle. Her vil den mest interessante delen begynne, både for leseren og forfatteren. Den typiske forfatter vil være en fagperson med kompetanse på det område statistikken handler om, og med sekundær kompetanse i statistikk. Forfatteren vil derfor ha sin styrke nettopp i den substansielle tolkningen av (virkelige) statistiske sammenhenger og i beskrivelsen av en faglig kontekst. Men fagpersonens evne til å gi tilsynelatende statistiske sammenhenger en faglig fortolking, kan i uheldige tilfeller gi ganske troverdige forklaringer på fenomener som ikke finnes.

En nærliggende illustrasjon av det sistnevnte fenomenet kan hentes fra et litt annet felt, nemlig kommentarene til politiske galluper. Hvis et parti har gått litt tilbake på en slik meningsmåling, nevnes forhold som forklarer en tilbakegang, mens forhold som også er til stede, men som ville forklart en fremgang, ikke nevnes. Samtidig kan det være at partiet faktisk har hatt fremgang i opinionen, men at den motsatte utviklingen er tilfelle for det utvalget som er intervjuet. Det er vanlig å ta forbehold om statistiske feilmarginer, men ikke like vanlig å avstå fra å kommentere små endringer.

Det vil være en god vane å spørre seg hvilke årsakssammenhenger mellom statistisk avhengige størrelser som er mulige og rimelige. Er det A som på-

virker B eller B som påvirker A, eventuelt via en tredje størrelse C? Eller er det en tredje størrelse som påvirker både A og B? En annen mulighet er at det er en vekselvirkning mellom A og B. Selv om ett av disse alternativene ofte vil fremstå som opplagt, mener jeg det er viktig å gi alle mulighetene en eksplisitt gjennomtenkning. Da må man også være åpen for at en observert statistisk sammenheng kan ha en lite interessant forklaring.

Presentasjonen av tall og sammenhenger kan være vinklet på forskjellige måter. Det vanligste ved presentasjonen av en tabell knyttet til en bestemt tidsperiode, er kanskje at det gis forklaringer eller mulige forklaringer på tallene eller sammenhengene. Det kan opplyses om tidspunktene for begivenheter som kan ha påvirket en tidsserie, eller forfatteren kan gå lenger og påstå at det er en slik begivenhet utslagene i tidsserien gjenspeiler.

Påstander eller antydninger i presentasjonen kan forholde seg til tid på tre forskjellige måter. De kan uttale seg om, og stå frem som en analyse av, en tidsperiode i fortiden, de kan uttrykke allmenne, "tidløse" sammenhenger eller være prediksjoner om fremtiden. Ofte fremgår det ikke klart hva som er ment. Når det i presentasjonen av en tidsserie som slutter i nær fortid, sies at "trenden er stigende", vil utsagnet i realiteten være en sammenfatning av historiske data, men presensformen gjør det naturlig å tolke det også som et utsagn om at dette er noe som vil fortsette i den nære fremtiden.

Tolkning av spørsmål og svar

Tolkning er også involvert på et annet, mer teknisk plan, nemlig hvordan vi skal oppfatte de svarene informantene har gitt i en intervjuundersøkelse. Dette er igjen avhengig av hvordan informantene har forstått de spørsmålene de er blitt stilt. Faktisk har vi å gjøre med en kjede, som kan være ganske lang, av personer som har tolket spørsmål eller svar.

Først har vi oppdragsgiveren som ønsker å få belyst visse problemstillinger. Spørreskjemadesignereren har sin oppfatning av hvordan spørsmålene og svaralternativene skal forstås. Intervjuobjektene må gjøre sin tolkning, og den kan være forskjellig fra intervjuobjekt til intervjuobjekt. Artikkelforfatteren i statistikkbyrået eller den statistikklesende journalisten som fortolker et aggregert datamateriale, legger også sin forståelse av spørsmålene og svaralternativene til grunn. Lesere, lyttere og seere av deres presentasjoner gjør sine fortolkninger. Noen leter frem og leser en statistisk tabell fordi de ønsker en bestemt problemstilling belyst, men denne problemstillingen trenger ikke være den samme som motiverte utgivelsen av statistikken. Ofte vil det nok være en tendens til å tolke statistikk i retning av at den gir svar på de spørsmål man ønsker svar på når man leser den. I tillegg til alt dette kommer intervjuernes rolle, skjønt de har instruks om å opptre så nøytralt som mulig. Noen av rollene ovenfor kan være samlet i én og samme person.

Dette betyr på ingen måte at denne formen for innsamling og formidling av informasjon er umulig eller verdiløs. Men det er klart at ulike tolkninger på forskjellige stadier i prosessen er en feilkilde i (bruk av) statistikk, og denne feilkilden bør reduseres der det er mulig. Også leseren av statistikk og artikler basert på statistikk kan gi sitt bidrag til å redusere denne feilkilden ved å innta en bevisst og kritisk holdning ved lesningen.

Det naturlige perspektivet ved analysen av en undersøkelse er å spørre seg hvordan respondentene har oppfattet spørsmålene og svaralternativene

(finlese formuleringene, men ikke ta for gitt at intervjuobjektene har gjort det samme). Det må gjøres først og fremst med utgangspunkt i de formuleringene som er brukt; intensjonene bak disse er irrelevant. Til en viss grad kan også de avgitte svarene være en kilde for å tolke hvordan spørsmålene er oppfattet, selv om hovedvekten må ligge på formuleringene som er brukt. Men hvis svarfordelingen er ekstrem eller svært overraskende, kan det være grunn til en ny vurdering av hvordan spørsmålene er oppfattet.

Kontekst

Foruten å referere, beskrive, karakterisere og tolke tall, primære eller avledede, kan teksten inneholde enda et element, som hører til en nokså ren tekstverden. Det er konteksten, sammenhengen tallene og tolkningene gir mening i. Især artikler i Samfunnsspeilet bruker mye av plassen på kontekst i denne forstand. Beskrivelse av kontekst er ikke en absolutt nødvendig del av en statistikkpresentasjon, fordi leseren kan møte tallene og tolkningene med sin egen kontekst. Men kontekstpresentasjonen vil vanligvis være interessant og leseverdig, kanskje for mange lesere den viktigste grunnen til å lese artikkelen. Ofte dreier det seg om en sosiologisk eller annen faglig analyse av det fenomenet som er tema for statistikken. En refererer gjerne forskjellige teorier og hypoteser fra faglitteraturen på området.

Beskrivelsen av en kontekst gir opphav til måter å forstå resultatene på. Fagkunnskapen hos artikkelforfatteren bidrar utvilsomt sterkt til å gjøre beskrivelser av kontekst innsiktsfulle og givende for leseren. Selv når det formidles innsikter som umiddelbart fremstår som selvfølgelige, kan det ligge en omfattende begrepsutviklende og ordnende tankevirksomhet bak. Det som leseren under lesningen oppfatter som opplagt, ja til og med er seg bevisst er opplagt, trenger aldri ha vært i leserens bevissthet tidligere.

Utvalg av stoff og bruken av inndelinger

De tallene og problemstillingene som nevnes i en presentasjon, er vanligvis bare et utvalg av de tall eller problemstillinger som kunne vært med. Hvilket utvalg som gjøres, har betydning på to måter. For det første bestemmer det hvilke opplysninger som kommer til direkte uttrykk gjennom teksten. De opplysningene som blir uttrykt på denne måten, vil ha større sjanse for å nå leserens bevissthet enn de som bare er uttrykt ved at (ett eller flere) tall står i en tabell.

For det andre vil leserne i større eller mindre grad få inntrykk av at teksten formidler en betydningsfull del av den informasjonen som utgjør innholdet i tabellen. Et slikt inntrykk kan være mer eller mindre riktig. Jeg tror de fleste artikkeltekster oppsummerer vesentlig informasjon så lenge artikkelforfatteren ikke har andre siktemål, slik som å lete frem mest mulig sensasjonelle detaljer eller samle et knippe kuriositeter. De sistnevnte vinklingene er jo ikke så sjeldne i deler av pressen.

Hvilke grupperinger statistikken skal inneholde, er et spørsmål som først og fremst angår selve statistikkproduksjonen, altså hvilke tabeller som skal lages og hvordan de skal se ut. Men også teksten kan fremheve visse grupper. Valg av grupperinger kan ses som en prosess i to trinn. Det første er hvilke variabler, slik som alder, kjønn, utdanning eller etnisk opprinnelse en populasjon skal inndeles etter. Det andre er hvilke verdier av en variabel som skal grupperes sammen. For kjønn er det en opplagt inndeling i kvinner og menn. For alder må det velges grenser mellom alderskategorier, og for

andre variabler er det tilsvarende inndelingsproblemer. I praksis brukes statistiske standarder, ferdiglagede inndelinger som bidrar til at forskjellige typer statistikk kan sammenliknes. Dette har visse konsekvenser for lesing av statistikk, både av tabeller og tekst. Når for eksempel 30-44-åringene i omtalen av en statistikk blir karakterisert på en måte og 45-66-åringene på en annen, gjenspeiler dette ganske sikkert en aldersgruppering valgt på forhånd, ikke at det aktuelle datamaterialet indikerer et skille mellom 44 og 45 år som spesielt velvalgt. Kort sagt, slik de valgte kategoriene skjuler forskjeller innenfor kategorier, kan de også skjule likheter mellom underkategorier av forskjellige kategorier. Folketetthet i forskjellige områder kan illustrere dette: Gjennomsnittlig folketetthet i Asia er 111 innbyggere per kvadratkilometer, og i Europa 32. Men den er 19 i Laos og 20 i Sverige. Her fremstår Asia og Europa som svært ulike med hensyn til folketetthet, men underkategoriene Laos og Sverige fremstår likevel som like. I eksempelet med alderskategorier vil det trolig være liten forskjell på 44-åringene og 45-åringene, selv om det som sies er at det er betydelig forskjell mellom kategoriene 30-44-åringene og 45-66-åringene.

Utskilling av grupper i statistikken kan reise etiske spørsmål. Espen Søbye påpekte dette i et foredrag som ble trykt i Samfunnsspeilet 4/98. Det handlet i hovedsak om statistikk over jøder og denne statistikkens mulige betydning for jødernes skjebne under krigen. Selv vil jeg bemerke at et utsagn om at et fenomen har høyere frekvens i gruppe A enn i gruppe B av publikum ofte vil bli tolket på individnivå, dvs. bli oppfattet som noe som karakteriserer hver enkelt person i gruppe A og gruppe B. Hvilke begreper som på forhånd er etablert i publikums tenkemåte, og hvilken statistikk det dermed er etterspørsel etter, er muligens relevant for beslutninger om hvilke inndelinger som skal gjøres i statistikken. Det er imidlertid også et poeng at det Statistisk sentralbyrå gjør, kan forsterke, eller oppfattes som en legitimering av, de tanke-kategorier som er i bruk.

En slik bekreftelse av tanke-kategoriene skjer for så vidt også i de tilfellene hvor det formidles fakta som strider mot oppfatninger publikum har fra før. Et eksempel er Trude Lappegårds artikkel om fruktbarhet blant innvandrerkvinner i Samfunnsspeilet 2/01, der hun setter fakta opp mot en del påståtte myter om deres fruktbarhet. Forutsatt at disse mytene virkelig er etablerte oppfatninger i deler av befolkningen, hvilket de nok er, bidrar altså artikkelen til å korrigere publikums oppfatning om disse saksforholdene. Men artikkelen snarere bekrefter enn bestrider at det er hensiktsmessig å operere med kategorien "innvandrerkvinner" i studiet av fruktbarheten i vårt samfunn, og også underkategorier av denne, siden fruktbarheten varierer svært mye mellom innvandrerkvinner fra forskjellige kanter av verden.

Noen litt tvilsomme presentasjonsformer

Jeg har lagt merke til et par presentasjonsmåter som er forholdsvis populære, antakeligvis på grunn av deres journalistiske appell, men som ofte kan være litt tvilsomme fra en statistisk synsvinkel. Den ene er bruk av setninger som sier at personer av et bestemt kjønn, i en bestemt alderskategori som bor i en bestemt landsdel, og har en bestemt utdanningsstatus eller med en liknende kombinasjon av kjennemerker har størst eller minst sannsynlighet for å erfare et visst fenomen eller ha en bestemt egenskap. Et eksempel er overskriften på side 4 i Ukens statistikk 38/98 som lyder "Yngre kvinner fra Oslo med høy utdanning mest innvandervennlig". Stort sett vil det ikke være datagrunnlag for en slik konklusjon, bokstavelig forstått. Den fine

Referanser

Lappegård, Trude (2001): Myter og fakta.

Samfunnsspeilet 2001, 2 . Statistisk sentralbyrå.

Statistisk sentralbyrå (1998): Yngre kvinner fra Oslo med høy utdanning mest innvandrervennlig. *Ukens statistikk* 1998/38. Statistisk sentralbyrå.

Søbye, Espen (1998): Et mørkt kapittel i statistikkens historie? *Samfunnsspeilet* 1998, 4. Statistisk sentralbyrå.

inndelingen i grupper som oppstår ved bruk av mange kjennemerker, innebærer for det første at den angitte gruppen bare kan ha et moderat antall personer i undersøkelsens personutvalg, og for det andre at det er et betydelig antall andre grupper den blir sammenliknet med. Til sammen gjør dette at det er umulig å påstå med rimelig grad av sikkerhet at den angitte gruppen er den ekstreme blant de gruppene som implisitt er definert i utsagnet. Leseren har grunn til å anta at den nevnte overskriften kan forstås slik at unge er mer innvandringsvennlige enn eldre, kvinner mer innvandringsvennlige enn menn, Oslo-folk mer innvandringsvennlige enn folk fra andre fylker og folk med høy utdanning mer innvandrervennlige enn folk uten høy utdanning, i hvert tilfelle forstått som en sammenlikning mellom grupper. Overskriften er trolig ment som en oppsummering av de resultatene. Konsekvensene av å oppfatte utsagn som i den nevnte overskriften bokstavelig, er at interessen kan rette seg mot en snever gruppe personer i forbindelse med en påstand om gruppen eller personene i gruppen som ikke trenger være sann.

Den andre presentasjonsmåten jeg har i tankene er der man fremhever topp- eller bunnrangeringer. Kommuner sorteres på en liste, og første og siste kommune på listen blir navngitt i teksten. Her kan det ofte dreie seg om totalstatistikk, slik at det ikke trenger være særlig grunn til å tvile på sannhetsgehalten i utsagnet. Men ofte vil disse "rekordkommunene" skille seg lite ut fra de andre kommunene, og fremhevelsen av disse kan da synes å være lite relevant informasjon.

I denne artikkelen har jeg forsøkt å reflektere på en systematisk måte over hva som oppnås når tall presenteres som tekst. En vesentlig fordel ved en tekstpresentasjon er at resultater blir formidlet i form av hele setninger. Ved presentasjon gjennom tabeller eller grafikk kreves en bearbeidingsprosess hos leseren for å oppnå noe tilsvarende. Videre kan de opplysningene som formidles på denne måten i en artikkel eller pressemelding utgjøre hovedtrekk i det vedkommende statistikk har å fortelle. Bak identifiseringen av slike hovedtrekk ligger det også en bearbeidingsprosess utført av vedkommende forfatter. Dessuten vil det i lengre fremstillinger ofte presenteres en kontekst. Denne artikkelens formål har vært å bevisstgjøre både de som skal skrive og de som skal lese pressemeldinger, artikler mv. om noen aspekter ved prosessen som skjer når et statistisk datamateriale bearbeides til en tekst.

Utdanningsnivå, 2000

Utdanningsnivået varierer betydelig mellom kommunene i Norge. Kartet viser andelen av befolkningen som er 16 år og over som har fullført en utdanning på universitets- eller høgskolenivå. Hver femte innbygger har utdanning på dette nivået. Sammenlignet med 1970 er det nå tre ganger så mange som har universitets- og høgskoleutdanning. Antallet fordoblet seg fra 1980 til 2000.

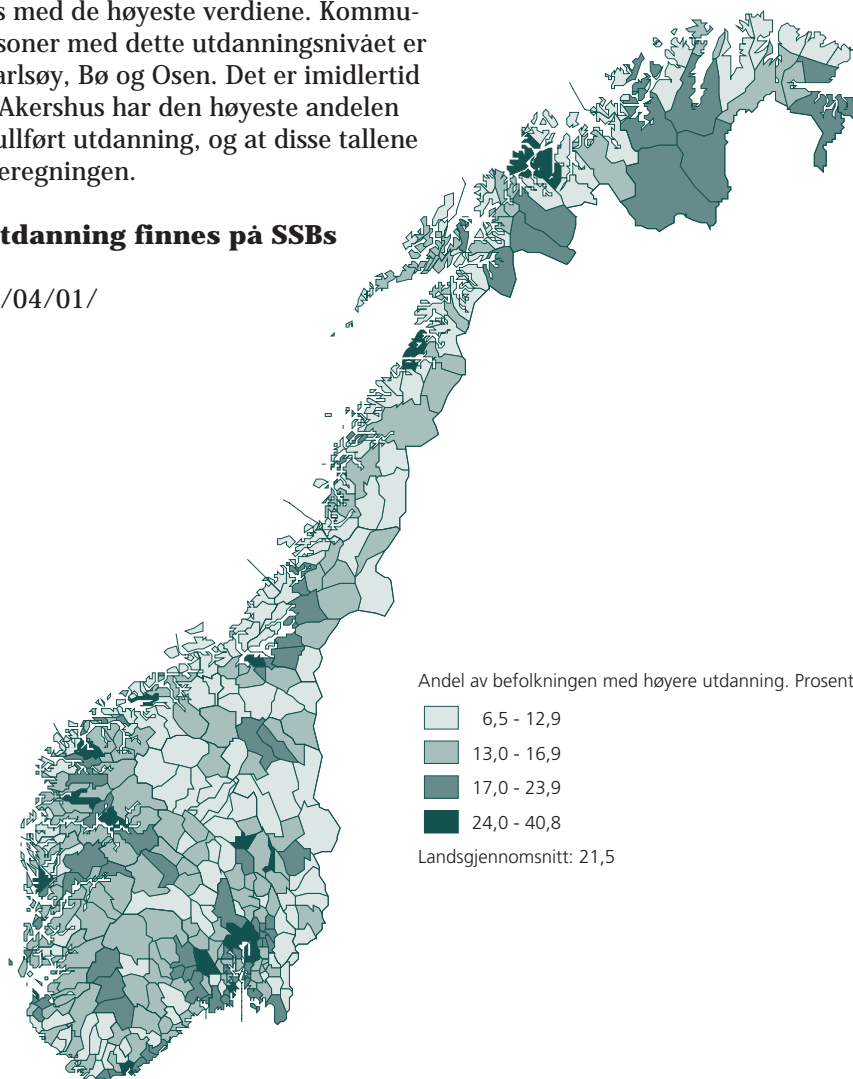
Høyest utdanningsnivå i Akershus og Oslo

Det er i første rekke de store byene og i kommuner i Akershus og Oslo som har høyest prosentandel personer med utdanning på universitets- og høgskolenivå, med Bærum, Asker, Oslo, Nesodden, Oppegård og Ås med de høyeste verdiene. Kommunene med lavest andel personer med dette utdanningsnivået er Værøy, Torsken, Beiarn, Karlsøy, Bø og Osen. Det er imidlertid viktig å påpeke at Oslo og Akershus har den høyeste andelen med uoppgitt eller ingen fullført utdanning, og at disse tallene ikke er inkludert i denne beregningen.

Mer informasjon om utdanning finnes på SSBs nettsider:

<http://www.ssb.no/emner/04/01/>

Lars Rogstad

Kilde: Utdanningsstatistikk, Statistisk sentralbyrå.
Kartgrunnlag: Statens kartverk.

Lars Rogstad er seniorrådgiver i Statistisk sentralbyrå, Seksjon for IT (lars.rogstad@ssb.no).

16.4.2002

Haldningar til og kunnskap om norsk u-hjelp, 2001

Stabil oppslutning om u-hjelp

88 prosent av befolkninga er for at Noreg skal gi hjelp til utviklingslanda. Det er like mange som i 1999. To av tre meiner at Noreg har råd til å gi u-hjelp, og 15 prosent meiner u-hjelpa burde aukast.

Ein av fire meiner beløpet som går til utviklingshjelp bør vere mindre, medan 4 prosent meiner beløpet burde vore sløyfa heilt. I aldersgruppa 16-24 år er 22 prosent positive til å auke beløpet, samanlikna med berre 8 prosent i aldersgruppa 67-79 år.

Om lag to av tre meiner at Noreg har råd til å gi u-hjelp. Dei som meiner pengane heller burde brukast i Noreg, finn vi først og fremst i aldersgruppa 67-79 år og i Hedmark, Oppland og Nord-Noreg.

Det er 19 prosent som meiner at Noregs bidrag til naudhjelp bør aukast, medan 6 prosent meiner det bør reduserast. Den langsiktige bistanden meiner 17 prosent bør aukast, medan 11 prosent vil redusere den. Det er også her den yngste aldersgruppa som er mest positiv, og den eldste mest negativ. Dette er eit tema som om lag ein fjerdedel ikkje har gjort seg opp noka meining om.

Resultata er henta frå Statistisk sentralbyrå si omnibusundersøking i november og desember 2001.

Datainnsamlinga vart gjennomført i november og desember 2001, som ein del av Statistisk sentralbyrå si omnibus-

undersøking for 4. kvartal. 1 274 personar i alderen 16-79 år er intervjuet.

Annen personlig tjenesteyting: 4,5 prosent økning

9.4.2002

Røyking i Norge, 2001

30 prosent røyker daglig

30 prosent av den voksne norske befolkninga røykte daglig i 2001. I tillegg røyker 11 prosent av og til. De tilsvarende tallene for 2000 var henholdsvis 32 og 11 prosent.

I 1973 røykte over halvparten av den mannlige voksne befolkninga (51 prosent). I dag er andelen om lag 30 prosent. Blant kvinner har andelen daglig-røykere ligget konstant i overkant av 30 prosent sidan 1973, med den siste målinga nede på 29 prosent. Dette viser tall fra Statistisk sentralbyrås (SSBs) omnibusundersøkelser.

Selv om andelen kvinnelige røykere har vært uendret i nesten 30 år, mens andelen mannlige røykere har sunket betydelig, innebærer dette imidlertid ikke at kvinner er mindre «flinke» enn menn. På 1970-tallet, da SSBs første undersøkelser om røyking forelå, var det få røykere blant de eldre kvinnene, men mange røykere blant menn i samme alder. Samtidig var det omtrent like mange røykere blant kvinner som menn i de yngre aldersgruppene.

Etter hvert som disse eldre, ikke-røykende kvinnene har passert 74 år, og dermed forsvunnet ut av utvalget, er de blitt erstattet av yngre kvinner som røyker like mye som jevnaldrende menn. Det er altså i dag færre unge og flere eldre kvinnelige røykere enn det var på

1970-tallet. Utjevningen mellom aldersgruppene har medført at den totale andelen kvinnelige røykere har ligget relativt stabilt, selv om kvinnes røykemønster har blitt endret betydelig. Det har altså skjedd en markant forskyvning i alderssammensetningen av kvinnelige røykere.

Det er relativt små kjønnsforskjeller når det gjelder røyking i Norge. Flest daglig-røykere finner vi mellom 35 og 54 år, og det gjelder for både kvinner og menn.

5.4.2002

Arbeidskraftundersøkelsen. Sesongjusterte månedstall, januar 2002

Stabilt arbeidsmarked

Nye sesongjusterte tall fra arbeidskraftundersøkelsene (AKU) viser en svak vekst i sysselsettingen og en mindre nedgang i arbeidsledigheten.

Sesongjusterte tall viser at sysselsettingen fra tremånedersperioden september-november i fjor til tremånedersperioden desember 2001-februar 2002 økte med 15 000 personer. Økningen er større enn feilmarginen til endringstallene, men en unormalt lav observasjon fra september i fjor står for en betydelig del av endringen. I samme periode gikk arbeidsledigheten ned med 7 000 personer. I prosent av arbeidsstyrken gikk ledigheten ned med 0,3 prosentpoeng, som er om lag lik feilmarginen til disse endringstallene i AKU. Tallene kan tyde på en svak tendens til nedgang i antall arbeidsledige personer. Sesongjusterte tall over registrerte ledige ved arbeidskontorene viser imidlertid ikke samme tendens de siste månedene.

Nivå tall fra AKU som ikke er rensset for normale sesongsvingninger, viser at

78 000 var arbeidsledige og 2 275 000 personer var sysselsatt 4. kvartal 2001.

Ledigheten i EU og OECD: 7,7 og 6,7 prosent

Sesongjustert var ledigheten i EU-landene i januar i år, som i desember i fjor, 7,7 prosent. OECD-landene samlet hadde en ledighet på 6,7 prosent i januar, 0,2 prosentpoeng lavere enn desember i fjor. I USA var ledigheten i februar i år 5,5 prosent, 0,1 prosentpoeng lavere enn i januar, men 1,3 prosentpoeng høyere enn i februar i fjor. I Sverige økte arbeidsledigheten fra 5,1 prosent i desember i fjor til 5,2 prosent i januar i år. I samme periode økte ledigheten i Tyskland til 8,1 prosent og til 9,0 prosent i Frankrike. Arbeidsledigheten var uforandret i Finland på 9,3 prosent og i Spania på 12,8 prosent. I Japan falt ledigheten til 5,3 prosent i januar.

Utførte ukeverk (av 37,5 timer) gikk ned med 19 000 fra tremånedersperioden september-november i fjor til desember-februar. Tallet er sesongjustert, og endringen er trolig innenfor feilmarginen til disse tallene.

Deler av landet hadde i år vinterferie i en av de to siste ukene i februar. Utførte ukeverk er derfor korrigert opp 82 000 før vi justerte for sesongvariasjon. Prekorreksjonen er dels foretatt slik at relativ endring i gjennomsnittlig arbeidstid fra november 2001 til februar i år er som ett år tidligere.

Formålet med å justere for sesongvariasjon, er å beskrive utviklingen gjennom året og gi endringstall for den siste tremånedersperioden, som er rensset for normale sesongsvingninger. For å redusere utvalgsusikkerheten, er de publiserte AKU-tallene tre måneders glidende gjennomsnitt av de sesongjusterte tallene. For eksempel er tallet for januar gjennomsnittet av anslagene for desember, januar og februar.

4.4.2002

Befolkningsstatistikk. Overgang til norsk statsborgerskap, 2001

3 000 bosniere ble norske statsborgere

Vel 3 000 bosniere ble norske statsborgere i 2001. De utgjør den største gruppen av i alt 10 800 overganger til norsk statsborgerskap i fjor. Det ble innvilget omkring 1 300 flere norske statsborgerskap i 2001 enn året før.

Bare i årene 1995 til 1997 var det flere tildelinger siden 1977, som er det første året vi har statistikk for.

Både i 2000 og 2001 har tallet på innvilgede norske statsborgerskap økt. Økningen har sammenheng med at særlig mange bosniere fikk norsk statsborgerskap, 900 i 2000 og 3 000 i 2001. Mange bosniere har de to siste årene oppnådd sju års botid i Norge, og dermed kunnet søke om norsk statsborgerskap.

Flest tildelinger til bosniere og jugoslaver

Personer med tidligere statsborgerskap fra Bosnia-Hercegovina og Jugoslavia utgjorde de største gruppene i fjor, med 3 000 og 1 200 tildelinger. Andre større grupper var somaliere, vietnamesere, srilankere og pakistanere som hadde henholdsvis 670, 590, 480 og 410 tildelinger.

Halvparten til europeere

Vel halvparten av alle innvilgede norske statsborgerskap gikk til europeere, fordi tallet på overganger blant østeuropeere har økt i antall det siste året. Personer med tidligere asiatisk statsborgerskap sto for 31 prosent av alle overganger i fjor. Fra midten av 1980-tallet og fram til 2000 utgjorde mennesker med tidligere statsborgerskap fra Asia flest overganger. Tidligere nordiske statsborgere sto for 4 prosent av tildelingene i 2001, og tidligere vesteuropeiske statsborgere sto for vel 6 prosent. Personer med tidligere afrikansk statsborgerskap utgjorde vel 11 prosent i 2001. Tilsvarende andel for 2000 var 7 prosent. Økningen forklares hovedsakelig med at 350 flere somaliske statsborgere fikk norsk statsborgerskap.

138 300 siden 1977

Siden 1977 har det vært til sammen 138 300 overganger til norsk statsborgerskap. 83 prosent av tildelingene gjaldt tidligere ikke-vestlige statsborgere, det vil si personer med tidligere statsborgerskap fra Øst-Europa, Afrika, Asia, Tyrkia, Sør- og Mellom-Amerika. Nærmere 8 prosent av tildelingene er gitt til personer med tidligere statsborgerskap fra Norden, mens 6 prosent er blitt tildelt vesteuropeere ellers.

Nærmere 3 000 innvilget i Oslo

Blant fylkene var det flest overganger til norsk statsborgerskap i Oslo, med nærmere 3 000. I forhold til utenlandske statsborgere bosatt i Oslo, utgjorde de 6,2 prosent.

Relativt sett var det flest som fikk norsk statsborgerskap i Østfold, med 8,5 prosent i forhold til tallet på utenlandske statsborgere. Deretter fulgte fylkene Vest-Agder, Vestfold og Aust-Agder med noe over 7 prosent for hvert fylke. Færrest var det i de tre nordligste fylkene der andelen varierte mellom 3 og 3,5 prosent.

22.3.2002

Landbruksundersøkinga 2001, førebelse tal

8 200 færre årsverk i landbruket

Det vart utført 150,2 millionar arbeidstimar i landbruket i perioden 1. juni 2000-31. mai 2001. Det er ein nedgang på 9 prosent, eller 8 200 årsverk, frå to år tidlegare.

I gjennomsnitt vart det arbeid 2 300 timar per driftseining, medrekna arbeid i skogbruk og i tilleggsnæringar.

Frå 1998/1999 til 2000/2001 har den samla arbeidsinnsatsen på driftseiniane gått ned frå 166 til 150 millionar timeverk. Dette er ein nedgang på vel 9 prosent, tilsvarende ein reduksjon i talet på årsverk med 8 200. I gjennomsnitt blei det arbeid 2 300 timar per driftseining i 2000/2001, mot 2 340 per driftseining i 1998/99.

10 prosent færre årsverk i jord- og hagebruk

91 prosent av arbeidsinnsatsen på driftseiningane vart utført i jordbruk og hagebruk, medan arbeid i skogbruk utgjorde i 3 prosent og arbeid i tilleggsnæringar 6 prosent. Tilleggsnæringar er aktiviteter som utnyttar areal, bygningar eller maskinar tilhøyrande driftseininga. Dei viktigaste tilleggsnæringane var leigekøyring for andre, foredling av eige skogvirke og utleige av jakt- og fiskerettar. Leigekøyring for andre blei utført på 11 700 av driftseiningane.

Arbeidsinnsatsen i jordbruk og hagebruk tilsvarte 73 200 årsverk i 2000/2001, ein nedgang på knapt 10 prosent sidan siste registrering i 1998/1999. Brukarane sjølve utførte 77 prosent av dette arbeidet, medan resten av arbeidet blei utført av familiemedlemmer og anna fast og tilfeldig arbeidshjelp.

I jordbruk og hagebruk blei det i gjennomsnitt utført 1,1 årsverk per driftseining i 2000/2001. Vel halvparten av driftseiningane hadde ein arbeidsinnsats på eit årsverk eller meir, medan om lag ein fjerdepart av driftseiningane hadde ein arbeidsinnsats på driftseininga som utgjorde under eit halvt årsverk. Frå 1998/1999 til 2000/2001 har talet på driftseiningar med 2 årsverk eller meir gått ned med 13 prosent, medan talet på driftseiningar med mindre enn eit årsverk har blitt redusert med 7 prosent.

Arbeidsinnsats utanom driftseininga for brukarar og ektemakar/sambuarar utgjorde 95,4 millionar timeverk i 2000/2001. Tilsvarende tal for 1998/1999 var 94,7 millionar timeverk.

14.3.2002

Legemeldt sykefravær utover tre dager, 4. kvartal 2001

Sykefraværet økte

Sykefraværsprosenten økte fra 6,2 i fjerde kvartal 2000 til 6,6 i fjerde kvartal 2001 ifølge sykefraværstatistikken. Sykefraværet økte i alle fylker bortsett fra i Aust-Agder der det gikk ned med 0,1 prosentpoeng. Rogaland hadde det laveste sykefraværet i

landet med 5,0 prosent, Finnmark lå høyest med 8,2 prosent.

Sykefraværsprosenten viser antall dagsverk som er tapt på grunn av sykefravær i prosent av alle avtalte dagsverk for arbeidstakere. Her er det både tatt hensyn til omfanget av deltidsarbeid og om man er helt eller delvis sykemeldt. Statistikken omfatter arbeidstakere med legemeldt sykefravær utover 3 kalenderdager og er utarbeidet i samarbeid mellom Rikstrykdeverket og Statistisk sentralbyrå.

Nedgang i Aust-Agder

Aust-Agder var det eneste fylket der sykefraværsprosenten gikk ned i løpet av fjoråret. Med en nedgang fra 6,4 til 6,3 prosent ligger Aust-Agder under landsgjennomsnittet som var på 6,6 prosent. Finnmark hadde den største økningen med 0,7 prosentpoeng, og fylket hadde dermed fortsatt det høyeste sykefraværet med 8,2 prosent.

Statistikken viser at fylkene som i 4. kvartal 2000 hadde høyest nivå på sykefraværet, gjennomgående også hadde sterkest vekst i sykefraværet fra 4. kvartal 2000 til 4. kvartal 2001. Eksempler er Hedmark og Nordland som hadde en økning på 0,6 prosentpoeng til et sykefravær på henholdsvis 7,4 og 7,7 prosent. Utviklingen i Østfold bryter med dette mønsteret med et høyt fravær på 7,4 prosent i 4. kvartal 2000, men med en økning på bare 0,1 prosentpoeng. Fylker med et nivå på fraværet som var under landsgjennomsnittet, hadde liten økning eller reduksjon.

Rogaland hadde det laveste sykefraværet med 5 prosent, etter en økning på 0,3 prosentpoeng.

Store forskjeller mellom kvinner og menn

Ved utgangen av 4. kvartal 2001 var kvinners sykefravær 8,2 prosent, og det er en økning på 0,4 prosentpoeng fra året før. Mennenes fravær var 5,3 prosent, en økning på 0,3 prosentpoeng i samme periode.

Forskjellen mellom kvinner og menns sykefravær er størst i aldersgrupper hvor kvinner har mye sykefravær knyttet til

svangerskap, nemlig aldersgruppene 25-29 og 30-34 år.

Beskjeden økning for eldre

Arbeidstakere i aldersgruppen 50-64 år hadde en lavere økning i sykefraværet enn arbeidstakerne sett under ett, med en økning på ca. 0,2 prosentpoeng, men fortsatt er nivået på sykefraværet generelt økende med alder, fra om lag 6 prosent for personer i slutten av 20-årene til over 10 prosent for personer over 60 år.

Lav vekst i industrien

Lavest vekst i sykefraværet fra 4. kvartal 2000 til 4. kvartal 2001 finner vi i hovednæringsgruppene Industri og bergverksdrift og Kraft- og vannforsyning, begge med en økning av fraværet på 0,1 prosentpoeng mot landsgjennomsnittet på 0,4 prosentpoeng. Også Offentlig administrasjon hadde en beskjedent økning i fraværet (0,2 prosentpoeng). Innenfor hovednæringen Industri var det flere større undergrupper med nedgang i sykefraværet siste år. Det gjelder metallvareindustri, elektronisk industri og verftsindustrien med mer. Motsatt hadde noen større undergrupper av industrien en økning i sykefraværet som var over landsgjennomsnittet. Det gjelder trelast- og trevareindustri, forlag og grafisk industri, metallindustri og møbelindustri.

Store næringer med sterk vekst i sykefraværet er landtransport (0,8 prosentpoeng) og hotell- og restaurantvirksomhet (0,7 prosentpoeng). Hovednæringen Forretningsmessig tjenesteyting har en økning på 0,6 prosentpoeng. Fordi dette er en næring som i snitt har et lavt nivå på sykefraværet, 5,0 prosent i 4. kvartal 2001, blir den relative veksten sterkest i denne hovednæringen.

Forretningsmessig tjenesteyting er ellers en stor og sammensatt næring med betydelige variasjoner i nivå og utvikling på sykefraværet. I undergruppen Rengjøringsvirksomhet var sykefraværet 12,8 prosent i 4. kvartal 2001 noe som gir en økning på 1,0 prosentpoeng fra 4. kvartal 2000. Også undergruppen Formidling og utleie av arbeidskraft hadde en økning på 1 prosentpoeng siste år, fra 4,5 til 5,5 prosent. Motsatt er det undergrupper som Forskning og utvikling og ulike typer konsulentvirksomhet hvor både ni-

vået og veksten i sykefraværet er godt under landsgjennomsnittet.

Også innenfor næringsgruppen Jordbruk, skogbruk og fiske var det sterk vekst i sykefraværet med 0,7 prosentpoeng siste år. Men her er det grunn til å understreke at statistikken bare dekker lønnstakere, slik at den største gruppen sysselsatte i denne næringen, selvstendig næringsdrivende, ikke er med i tallene.

12.3.2002

Ferieundersøkelsen, 2000

Færre og kortere ferieturer

Nordmenn reiste på færre og kortere ferieturer i 2000 sammenlignet med året før. Andelen som dro på påskeferie var høyest i Akershus og Oslo - og lavest i Trøndelag.

75 prosent av Norges befolkning i alderen 16-79 år reiste på en eller flere ferieturer i ferieåret 2000 – det vil si fra november 1999 til oktober 2000. Dette utgjør vel 2,5 millioner personer. I forhold til 1999 er dette en svak nedgang på 1 prosentpoeng, men sammenlignet med andelen ferierende ellers på 1990-tallet er tallene for 2000 høyere.

Som tidligere år er andelen av innbyggere uten ferieturer markant lavere i Akershus og Oslo enn ellers i landet. Sammenlignet med 1999 er denne andelen ytterligere redusert, samtidig som at andelen med tre eller flere ferieturer økte. I resten av landet derimot var det færre som hadde tre eller flere ferieturer enn året før, mens andelen med ingen og en ferietur økte med 1 prosentpoeng hver.

Størst nedgang i innenlandske ferieturer

De vel 2,5 millioner personene som var på ferietur i 2000, foretok over 5,1 millioner turer. Gjennomsnittlig antall ferieturer per person var 1,5 turer og blant de ferierende 2,0 turer.

Sammenlignet med 1999 var nedgangen i antall ferieturer på knappe 4 prosent. Dette har gått hardest ut over Norge som ferieland hvor nedgangen var på

nærmere 11 prosent. Fremdeles er Norge det mest populære ferielandet for nordmenn, men andelen utenlandsferieturer fortsetter å vokse.

2,7 millioner ferieturer hadde Norge som viktigste feriemål. Knappe 600 000 ferieturer gikk til andre land i Norden og 1,5 millioner ferieturer gikk til land i resten av Europa. Antallet ferieturer utenfor Europa var på nærmere 300 000.

De korteste ferieturene dominerer

Til sammen overnattet de ferierende om lag 51 millioner netter i løpet av ferieturene. Gjennomsnittlig antall netter per person var dermed 15,1, mens gjennomsnittet blant de med ferieturer var på 20,2 netter. En ferietur varte i gjennomsnitt 10 netter.

Også blant overnattingene økte andelen i utlandet. En ferie innenlands varte i 2000 i gjennomsnitt 8,9 netter og en ferietur i utlandet i 11,2. Tallene for 1999 var henholdsvis 9,3 og 10,8.

Pengene sitter løsere

Totalt sett hadde ferieåret 2000 en svak nedgang i antall ferierende, antall ferieturer og ferieturenes varighet. Dette til tross økte ferieforbruket med nærmere 9 prosent til vel 34 milliarder sammenlignet med 1999.

Forbruket på ferieturer i Norge gikk derimot ned, men kun med knappe 2 prosent. Dette er vel 8 prosentpoeng mindre enn nedgangen i antall ferieturer i Norge. Med andre ord brukte de som var på ferie i Norge mer per ferietur i 2000 enn i 1999.

Trønderne sitter hjemme i påsken

På slutten av 1990-tallet økte interessen for påskeferie, for så å avta igjen i 2000. Andelen av befolkningen på påskeferie var 12 prosent i 2000, en nedgang på 3 prosentpoeng i forhold til 1999.

Nedgangen kan sees i sammenheng med at påsken 2000 først fant sted i slutten av april. I stedet økte andelen av personer på vinterferie med 7 prosentpoeng i forhold til 1999. Andelen personer på vinterferie var på 19 prosent, den høyeste i ferieundersøkelsens historie.

Andelen personer på påskeferie var høyest i Akershus og Oslo, med 18 prosent. I Trøndelag foretrakk flere av innbyggerne å bli hjemme. Andelen trøndere på påskeferie var 7 prosent i 2000.

Syv av ti påsketurister la ferien til Norge.

11.3.2002

Egenbetaling i barnehager. Endringstall, januar 2002

Lavere barnehagesatser

Foreldrebetalingen i barnehager ble 1,9 prosent lavere fra august 2001 til januar 2002. Nedgangen skyldes økt statstilskudd til drift av barnehager fra 1. juli 2001. Fra januar 2001 til januar 2002 har satsene blitt redusert med 3,0 prosent.

Nedgangen på 1,9 prosent gjelder for kommunale og private barnehager samlet. Men foreldrebetalingen i kommunale barnehager viste en klart sterkere nedgang enn i private barnehager i perioden august 2001 til januar 2002. På landsbasis ble satsene i kommunale barnehager redusert med 2,3 prosent, mot 0,4 prosent i private barnehager. Nedgangen skyldes vedtaket fra Stortinget om å øke statstilskuddet til drift av barnehager fra 1. juli 2001. Flere av kommunene i utvalget hadde foretatt prisreduksjoner ved forrige måling, august 2001, mens andre hadde forslag til redusert foreldrebetaling under behandling. Dermed ser vi også per januar 2002 effekten av implementeringen av det økte statstilskuddet fra 1. juli 2001.

Størst nedgang i sør - økning i Osloområdet og Trøndelag

De største nedgangene i satsene for kommunale barnehager ble registrert i Agder/Rogaland og på Sør-Østlandet med henholdsvis 4,7 og 4,4 prosent i løpet av siste halvår. I Trøndelag og i regionen Oslo og Akershus viste derimot satsene en økning. Den svake nedgangen i satsene for private barnehager var, i motsetning til de kommunale, preget av små regionale forskjeller.

Siste 12 måneder: 3 prosent lavere satser

Barnehagesatsene har samlet sett blitt redusert med 3,0 prosent fra januar 2001 til januar 2002, i motsetning til en økning på 4,8 prosent i tilsvarende periode i fjor. I perioden januar i fjor til januar i år ble det registrert størst nedgang i satsene på Vestlandet.

De kommunale satsene har blitt redusert med 4,1 prosent fra januar 2001 til januar 2002 sammenlignet med en økning i de private satsene på 1,6 prosent. Foreldrebetalingen i de kommunale barnehagene viste sterkest nedgang i Hedmark og Oppland i perioden januar i fjor til januar i år. Oslo og Akershus var derimot den eneste regionen som ikke ble registrert med en nedgang i satsene i løpet av nevnte periode. Bortsett fra på Vestlandet har foreldrebetalingen i de private barnehagene opplevd en gjennomsnittlig økning på årsbasis.

1.3.2002

Utdanningsstatistikk. Lærlingar og avlagde fagprøver. Førebelse tal, 1. oktober 2001

Stabilt lærlingtal

Førebelse tal viser at det per 1. oktober 2001 var om lag 29 700 lærlingar i vidaregåande opplæring. Dette er inga stor endring frå førre skoleåret.

Per 1. oktober 2001 var det registrert 29 680 lærlingar i vidaregåande opplæring. Dette er ein nedgang på 265 lærlingar frå året før. Dette er den lågaste nedgangen sidan 1998, då lærlingtalet var på sitt høgaste.

Finnmark hadde færrest lærlingar, med 488 personar. Deretter kjem Sogn og Fjordane med 851 lærlingar og Aust-Agder med 880 lærlingar. Flest lærlingar hadde Hordaland med 3 323, deretter følgjer Rogaland med 3 209. Til samanlikning har Oslo eit langt lågare tal med 1 595 lærlingar.

Delen kvinnelege lærlingar er stabil

Delen kvinnelege lærlingar var per 1. oktober 2001 på 30,8 prosent. Dette er ein nedgang på 0,6 prosentpoeng samanlikna med året før, då delen kvinner var på 31,4 prosent. Sogn og Fjor-

dane har lågast del kvinnelege lærlingar med 26 prosent, tett følgd av Akershus med 26,2 prosent. Sør-Trøndelag har størst del kvinner med 35,8 prosent, deretter kjem Troms med 33,7 prosent.

Ujamm kjønnsfordeling på studieretningane

I studieretning for allmenne, økonomiske og administrative fag gjekk delen mannelege lærlingar opp til 51,2 prosent i 2001 frå 40,3 prosent året før. Dette er ein auke på 10,9 prosentpoeng. I dei mannsdominerte studieretningane som byggfag, tekniske byggfag, elektrofag og mekaniske fag har delen kvinner gått ned frå året før. Lågast del kvinner er det på studieretning for byggfag med 1,2 prosent.

Delen kvinnelege lærlingar har auka mest i studieretning for naturbruk, der delen per 1. oktober 2001 var 21,4 prosent, mot 16 prosent året før. Dette er ein auke på 5,4 prosentpoeng. Samstundes har lærlingtalet auka i studieretning for naturbruk. Samanlikna med endelege tal per 1. oktober 2000 har det også blitt fleire lærlingar innanfor allmenne, økonomiske og administrative fag, formgjevingsfag, byggfag og tekniske byggfag. Det har blitt færre lærlingar i fag som trearbeidsfag, kjemi- og prosessfag, mekaniske fag, elektrofag, hotell- og næringsmiddelfag.

Om lag 45 prosent av lærlingane er 20 år eller eldre

Per 1. oktober 2001 var 13 232 av lærlingane 20 år eller eldre. Dette utgjer 44,6 prosent av lærlingane totalt. Delen vaksne lærlingar 20 år eller eldre har ikkje endra seg særleg frå skoleåret 2000/01, då desse utgjorde 44 prosent av lærlingane.

Ein kan elles sjå at det har vore ein nedgang i lærlingtala i alderen 18 år, 22-24 år og 25 år eller eldre frå skoleåret 2000/01.

Nær halvparten av alle lærlingane er nye lærlingar

Det er registrert 14 416 nye lærlingar i vidaregåande opplæring skoleåret 2001/02. Dette utgjer 48,6 prosent av alle lærlingane på landsbasis. Troms har størst del nye lærlingar med 53,6 prosent. Deretter følgjer Nordland med

52,4 prosent, Aust-Agder med 50,8 prosent og Vest-Agder med 50,6 prosent. Lågast del nye lærlingar har Østfold med 45,3 prosent. Oslo ligg under landsgjennomsnittet med 47,7 prosent nye lærlingar.

På landsbasis utgjer kvinnene 31,3 prosent av dei nye lærlingane. Delen kvinner blant dei nye lærlingane er lågast i Akershus med 27,3 prosent, deretter følgjer Oslo med 28,1 prosent. Sør-Trøndelag har størst del kvinner blant dei nye lærlingane, med 35,6 prosent. Sør-Trøndelag har også som nemnd høgaste del kvinner av lærlingar i alt.

Finnmark har flest nye lærlingar 25 år eller eldre

Størst del vaksne nye lærlingar har Finnmark med 25,8 prosent. På landsbasis utgjorde dei nye lærlingane på 25 år eller eldre 10,8 prosent av alle nye lærlingar. Opplæringslova stadfestar at vaksne som er fødte før 1. januar 1978 og som ikkje har fullført vidaregåande opplæring, har rett til vidaregåande opplæring.

Også Troms har relativt høg del nye lærlingar i denne aldersgruppa, med 17,7 prosent. Deretter følgjer Nord-Trøndelag med 17,3 prosent. Lågast del har Oppland med berre 5,6 prosent nye lærlingar 25 år eller eldre. Delen i Rogaland er på 6,9 prosent og i på Hordaland 7,1 prosent. Oslo ligg over landsgjennomsnittet med 13,5 prosent lærlingar i denne aldersgruppa.

Flest som ikkje bestod fagprøva i studieretning for tekniske byggfag

Frå 1. oktober 2000 til 30. september 2001 var det 20 817 kandidatar som gjekk opp til fagprøve. Av desse var det 92,9 prosent som fekk bestått fagprøve. Høgast strykprosent var det i studieretning for tekniske byggfag, på 14,1 prosent. Deretter følgde studieretning for formgjevingsfag med 13,6 prosent. Lågast strykprosent hadde studieretning for kjemi- og prosessfag med 1,9 prosent.

Blant mannelege lærlingar var styrkprosenten høgast i studieretning for tekniske byggfag, med 14,3 prosent. Studieretninga har størst del mannelege lærlingar (94,1 prosent per 1. oktober 2000). Blant kvinnelege lærlingar var stryk-

prosenten høgast i studieretning for formgjevingsfag med 14,1 prosent, og denne studieretninga har størst del kvinnelege lærlingar (90,2 prosent per 1. oktober 2000).

Størst del av praksiskandidatane bestod fag- og sveineprøvene

Av dei 20 817 kandidatane som gjekk opp til fag- og sveineprøve i tida 1. oktober 2000 til 30. september 2001, var 7 459, eller 35,8 prosent, såkalla praksiskandidatar. Dette er kandidatar som tek fag- eller sveineprøva på grunnlag av allsidig praksis i faget. Av praksiskandidatane var det 96 prosent som bestod fag- eller sveineprøva. Blant lærlingane var delen 92 prosent, medan det blant elevar i fagopplæring i skole var 70 prosent som bestod.

27.2.2002

Befolkningsstatistikk. Familier, 1. januar 2001

Stadig flere par med to barn

Tobarnsfamilien blir stadig mer vanlig blant samboerparene med felles barn. Nesten like mange av samboerfamiliene bestod av mor, far og to (hjemmeboende) barn under myndighetsalder som de som bestod av mor, far og ett barn.

Det viser tall fra familiestatistikken per 1. januar 2001.

Mens 43 prosent av samboerfamiliene bestod av to voksne og to barn, var 44 prosent av dem trepersonfamilier. Ti år tidligere var ettbarnsfamilien den vanligste barnefamilien blant samboerparene, 60 prosent hadde ett barn mens 31 prosent hadde to barn.

De tilsvarende tallene for ektepar viste at to barn var mest vanlig ved begynnelsen av 2001. Mens 42 prosent av ekteparene med barn hadde to barn under 18 år, hadde 34 prosent av dem ett barn. Tre barn eller flere forekom langt hyppigere blant ektepar enn blant samboerpar. Ekteparene har også i større grad enn samboerparene barn som er eldre enn 18 år.

At barnetallene i parfamiliene ser ut som de gjør, har blant annet sammenheng med at noen samboere velger å gifte seg etter hvert, dermed skifter de fra én

familietype til en annen. En annen forklaring er at samboerskap ikke har vært en vanlig samlivsform lenge, slik at det tar litt tid før samboerparene rekker å få mange barn.

Høyest andel samboerfamilier i nord

Akershus var fylket med flest samboerpar med minst ett felles barn per 1. januar 2001, med 9 700 samboerpar med barn under 18 år. Andelen samboerpar i forhold til alle barnefamilier lå likevel under landsgjennomsnittet. I alle fylkene fra Sør-Trøndelag og nordover var tre av ti barnefamilier samboerpar med felles barn, mot to av ti på landsbasis og bare drøyt én av ti i Agderfylkene og Rogaland.

Stadig flere ektepar uten barn

Tallet på ektepar uten hjemmeboende barn fortsetter å stige, mens tallet på ektepar med hjemmeboende barn fortsetter å synke. 1. januar 1999 var det fortsatt i overkant av 0,5 millioner ektepar med hjemmeboende barn i Norge, 1. januar 2000 hadde tallet krøpet under streken til 496 000 og nå videre til 492 000. På ti år har tallet på ektepar uten hjemmeboende barn steget med nærmere 30 000 til 345 000 ved inngangen til 2001.

Partnerskapsfamiliene øker

Siden partnerskapsloven trådte i kraft i august 1993, har familiestatistikken talt partnerskapsfamiliene sammen med ekteparene. Ved inngangen til 2001 var det vel 840 registrerte partnerskap med og uten barn i Norge. Dette er en oppgang på 110 fra året før. I 40 av partnerskapene var det barn. Av alle parfamiliene med barn gir dette en andel på under 0,01 prosent.

Registrerte partnerskap er fortsatt vanligst som familietype i Oslo, det gjelder både partnerskapene uten barn og partnerskapene med barn.

1 500 000 personer med annen familietype

Mens 3 000 000 personer bodde i registrerte parfamilier som består av ektefeller, samboere og deres barn, hadde drøyt 1 500 000 personer en annen familietype. Personer med annen familietype omfatter mødre og fedre som bor alene med sine barn, samboerpar med

bare særkullsbarn ("mine" og "dine" barn), barna i disse familietypene, barnløse samboende personer og enpersonfamilier. Å gi tall for personene med annen familietype fordelt på mer detaljerte familietyper er ikke mulig med dagens datagrunnlag.

22.2.2002

Registrert arbeidsløse blant innvandrere, 4. kvartal 2001

Arbeidsløysa blant innvandrane litt opp

Frå november 2000 til november 2001 gjekk den registrerte arbeidsløysa blant første-generasjonsinnvandrere opp frå 6,8 til 7,3 prosent, mens ho i heile befolkninga gjekk opp frå 2,5 til 2,7 prosent. Alt rekna som del av arbeidsstyrken.

Innvandrere frå Afrika hadde den største auken med 0,7 prosentpoeng. Innvandrere frå Sør- og Mellom-Amerika var den einaste gruppa med nedgang i arbeidsløysa i denne perioden. Dei hadde i 4. kvartal 2001 den lågaste arbeidsløysa blant dei ikkje-vestlege innvandrere med 7,6 prosent. Høgast arbeidsløysa finn vi denne gangen óg blant afrikanske innvandrere med 13,5 prosent medan innvandrere frå Asia og Aust-Europa hadde respektive 9,9 og 9,0 prosent. Blant innvandrere frå Norden og Vest-Europa ligg arbeidsløysa som vanleg berre nokre desimalar over den vi finn registrert for heile folket. Auken i desse gruppene var den same som for heile landet.

Av dei 10 475 heilt arbeidslause første-generasjonsinnvandrere hadde 8 683 ikkje-vestleg landbakgrunn, noko som utgjer 83 prosent av denne gruppa.

Størst auke blant kvinner

Innvandrarkvinner totalt hadde ein høgare auke i arbeidsløysa enn menn. Frå 4. kvartal 2000 til 4. kvartal 2001 var auken i desse gruppene på respektive 0,8 og 0,2 prosentpoeng, men framleis ligg nivået på arbeidsløysa for innvandrarmennene ein del høgare enn for kvinnene. Det vil seie 8,0 prosent kontra kvinnene sine 6,4 prosent.

Ser vi på endringane i dei einskilde innvandrargruppene, hadde afrikanske menn den høgaste auken med 1,2 prosentpoeng medan det blant kvinnene var dei med asiatisk bakgrunn som hadde den høgaste auken med 1,1 prosentpoeng.

I befolkninga totalt låg arbeidsløseprosenten på 2,9 for menn og 2,5 for kvinner. Kvinnene hadde her òg ein noko høgare auke enn mennene, nemleg 0,3 kontra 0,1 prosentpoeng.

Størst auke blant dei med kortast butid

Det har vore størst auke i arbeidsløysa blant dei med butid på under 4 år, frå 3,8 prosent i november 2000 til 4,5 prosent november 2001 (i prosent av personar i alt, 16-74 år), med andre ord ein auke på 0,7 prosentpoeng. Men framleis er det dei med butid på mellom 4 og 6 år som har det høgste nivået på arbeidsløysa med 5,6 prosent. Den lågare arbeidsløysa blant dei med kortast butid heng naturleg nok saman med at det for mange innvandrarakar må ei viss integrering i det norske samfunnet til før ein er klar for å la seg registrere på arbeidskontoret.

Ser vi på dei einskilde gruppene, var det blant dei med kortast butid i Noreg, innvandrarakane frå Aust-Europa, som hadde størst auke i arbeidsløysa på 1,3 prosentpoeng. Blant innvandrarakar med butid på mellom 4 og 6 år, var det dei frå Asia som hadde størst auke med 0,9 prosentpoeng. Elles er det berre mindre auke å spore i dei einskilde innvandrargruppene med lengst butid i Noreg.

Høgast arbeidsløysa blant innvandrarakar i Finnmark

Finnmark hadde den høgaste registrerte arbeidsløysa blant innvandrarakane med 6,6 prosent målt i forhold til befolkninga 16-74 år. (NB! Sidan vi her nyttar befolkninga som nemnar, vert prosentdelane noko lågare enn dei som byggjer på arbeidsstyrken). Nordland hadde den nest høgaste arbeidsløysa, med 6,0 prosent. Ser vi på dei fylkesvise endringane frå november 2000 til november 2001, hadde Sogn og Fjordane den største auka med 2,0 prosentpoeng medan Oppland hadde den nest største auka med 1,3 prosentpoeng. Elles kan det

nemnast at Finnmark hadde den største nedgangen i arbeidsløysa blant førstegenerasjonsinnvandrarakar på 1,8 prosentpoeng. Trass i denne nedgangen ligg dette fylket likevel høgast i arbeidsløysa når det gjeld denne gruppa. Det kan elles nemnast at Finnmark òg hadde den høgaste registrerte arbeidsløysa for heile befolkninga med 3,5 prosent.

Målt i prosent av befolkninga var arbeidsløysa på 2,0 prosent på landsbasis og 4,7 prosent for alle førstegenerasjonsinnvandrarakar.

Stadig færre på arbeidsmarknadstiltak

Nedgangen i talet på deltakarakar på ordinære arbeidsmarknadstiltak held fram. Blant førstegenerasjonsinnvandrarakar gjekk dette talet ned frå 5 331 til 4 007 frå november 2000 til november 2001. Dette er ein nedgang på 25 prosent. For heile befolkninga har nedgangen vore enda større. Det dreier seg om ein reduksjon på 32 prosent, frå 17 449 til 11 830 deltakarakar i alt.

Ser vi nærare på samansettinga i den totale deltakargruppa, representerer førstegenerasjonsinnvandrarakane 34 prosent av alle deltakarakar på ordinære arbeidsmarknadstiltak. Langt dei fleste av deltakarakane som er førstegenerasjonsinnvandrarakar har ikkje-vestleg bakgrunn. Dei vestlege innvandrarakane er når det gjeld arbeidsmarknadstiltak, heilt marginale grupper.

Dei fylkesvise tala viser elles at Nordland og Nord-Trøndelag hadde dei høgaste deltakarprosentane for førstegenerasjonsinnvandrarakar med respektive 3,4 og 2,9 prosent.